

Від «воєн пам'яті» до спільного майбутнього: подолання поляризації в Україні

ПРО ПРОГРАМУ

ARENA

«Арена» – це інноваційна програма, присвячена подоланню проблем дезінформації та поляризації. Програма «Арена», що реалізується на базі Інституту глобальних питань (IGA) при Лондонській школі економіки та Інституту SNF Agora при Університеті Джонса Гопкінса, має на меті використати результати високоякісних досліджень, аналізу й оцінки для створення ефективної належної практики та її подальшого розповсюдження серед журналістів, груп публічної дипломатії та громадянського суспільства. Програма віднаходить креативні способи протистояти загрозі спотворення реальності, зупинити поширення ненависті й розколу в суспільстві та сприяти заснованому на фактах дискурсу, що підвищує безпеку, зміцнює демократію та укріплює довіру. В експериментальних дослідницьких проектах «Арени» беруть участь журналісти, науковці та фахівці в галузі інформатики, що прагнуть зрозуміти, як працюють кампанії дезінформації, та достукатись до аудиторії, на яку вони впливають.

Автори

Дослідницький колектив:

Ен Еплбаум, директорка, «Арена»
Пітер Померанцев, директор, «Арена»
Софія Гастон, голова Відділу досліджень, «Арена»
Марія Монтег'ю, дослідниця та керівниця проєктів, «Арена»
Наталія Гуменюк, співзасновниця Лабораторії журналістики суспільного інтересу
Ярослава Барб'єрі, докторантка Університету Бірмінгему
Анна Олійник, в.о. директора Центру досліджень визвольного руху
Оксана Лемішка, соціолог SeeD Україна
Ярослав Грицак, доктор історичних наук, професор Українського католицького університету

Команда відеовиробництва hromadske

Головна редакторка проєкту, продюсер:

Наталія Гуменюк

Редактор: Євген Самойленко

Журналісти: Олеся Біда, Ліза Сівець, Олександра Чернова, Ганна Єресько, Сергій Захарченко, Яна Сєдова, Ігор Шевчук, Тетяна Безрук, Олена Куренкова

Мережа «Zinc Network» відповідала за цифрове та кількісне дослідження й аналіз.

Інші дописувачі:

Володимир Єрмоленко, філософ; директор з аналітики Інтерньюз Україна; головний редактор UkraineWorld.org
Сергій Єкельчик, професор історії, славістики та германістики Університету Вікторії
Рорі Фіннін, старший лектор з українських студій Кембриджського університету
Андрій Портнов, професор історії України Європейського університету Віадрина
Сергій Плохій, професор історії України Гарвардського університету
Богдан Токарський, афілійований лектор з українських досліджень Кембриджського університету
Деніель Крейг, незалежна дослідниця

Оператори: Андрій Новіков, Вікторія Слобода, Олексій Нікулін, Олександр Кохан, Влад Дубчак, Андрій Мрига, Євген Жулай, Анна Цигима

Дизайнери: Катя Возниця, Андрій Якименко

Київський міжнародний інститут соціології провів опитування та фокус-групи.

Компанія «Vopamy Finch» здійснила сегментацію аудиторії.

Проєкт презентовано спільно з Лабораторією журналістики суспільного інтересу.

**PUBLIC INTEREST
JOURNALISM LAB**

Проєкт реалізовано за підтримки Міністерства закордонних справ і у справах Співдружності націй Великої Британії, Фондації «Відкрите суспільство» та Освітнього Фонду Петра Яцика.

Верстка: Анна Шакун

Дизайн обкладинки: Тетяна Денисенко

Зміст

	Резюме	5
1	Контекст	
	1. Виклик: демократія у добу дезінформації та розбрату	15
	2. Історія як зброя	17
	3. Відповідь України	22
	4. Громадська думка та зумовлена елітами поляризація	24
2	Соціологічне дослідження	
	1. Опитування та сегментація аудиторії	26
	2. Фокус-групи	37
3	Створення та вплив контенту	
	1. Стратегія з виробництва контенту	48
	2. Результати	51
4	Висновки та рекомендації	
	1. Загальні рекомендації	73
	2. Рекомендації для незалежних ЗМІ в Україні	76
	3. Рекомендації щодо подальших досліджень	77
5	Додаток	
	1. Опис відеоісторій hromadske	78
	2. Діаграми сегментації аудиторії	82

РЕЗЮМЕ

Ми живемо в епоху цифрової дезінформації, соціальних зламів і гіпертрофованої поляризації. Україна опинилась на передовій цієї глобальної кризи. Сприйняття та вподобання людей в Україні формуються у глибоко спотвореному медіасередовищі під впливом широкого спектру кампаній дезінформації, які фінансують і просувають Кремль, вітчизняні олігархи й інші групи. Зокрема, щоб поляризувати аудиторію, спровокувати ворожнечу та збурити невдоволення, вдаються до маніпуляцій історичними наративами. Росія використовує історичну полеміку навколо Другої світової війни, а також триваючу ностальгію за Радянським Союзом, аби налаштувати одна проти одної різні суспільні групи в Україні, загострити етнічні й географічні розбіжності та підірвати довіру до проєвропейських реформ.

Ці наративи підготували ґрунт для вторгнення Росії до Криму та сходу України у 2014 році. Таке використання історії як зброї не має нічого спільного з бажанням дослідити минуле та встановити істину, не кажучи вже про прагнення досягти примирення чи подолати травми. Метою цієї інструменталізації історії є цинічна експлуатація історичних наративів у військовій сфері та зовнішній «інформаційній війні», спрямованих на підірив української державності.

Без сумніву, важливо розвінчувати історичні маніпуляції, але якщо це єдина стратегія, то існує ризик повторювати та посилювати порядок денний і рамки інтерпретації, нав'язані Кремлем.¹

У межах цього проєкту проаналізовано, як незалежні ЗМІ, що працюють в інтересах суспільства, могли б створювати контент на історичну тематику, який міг би долати такі пропагандистські розбіжності, підтримувати конструктивніший історичний дискурс та заохочувати українців до загальнонаціонального діалогу. Результати проєкту можуть бути корисними також для представників публічної дипломатії та громадянського суспільства, освітян, а також для медіа, які поділяють наше прагнення послабити поляризацію в Україні й інших країнах і розбудовувати стійкі суспільства за допомогою широких, вільних суспільних дискусій, заснованих на фактах і доказах.

Проєкт «Арени» розпочався з опитування та сегментного аналізу аудиторії, щоб з'ясувати політичні переконання українців, їхнє ставлення до історії, ідентичності та соціальних цінностей. Потім ми провели обговорення у фокус-групах, покликані виявити ті спільні проблеми, що об'єднують українців. Використовуючи результати цього аналізу та поради видатних істориків, ми працювали з журналістами hromadske, незалежного українського видання, над створенням 16 відео. Насамкінець, ми дослідили реакцію різних поляризованих аудиторій на ці відео, вимірявши рівень онлайн активності користувачів та провівши опитування думок, зосередивши основну увагу на рівнях довіри.

¹ Використання історичних наративів у російських кампаніях дезінформації в Україні й інших країнах розглянуто детальніше у Розділі 1.2. Історія як зброя.

Описаний процес дозволив нам дійти до ряду важливих висновків:

Попри поляризацію, спричинену політикою ідентичності та війнами пам'яті, українці поділяють засадничі цінності

Наше опитування виявило чотири «сегменти» населення України, які є актуальними для нашого дослідження:

- **Сегмент 1:** молодше краще освічене населення², краще освічене населення, що переважно мешкає у великих містах західної України та в Києві.
- **Сегмент 2:** молодше, краще освічене населення, що переважно мешкає у великих містах південної та східної України, зокрема в Одесі та Харкові.
- **Сегмент 3:** сільське населення старшого віку, що переважно мешкає в західній Україні.
- **Сегмент 4:** сільське населення старшого віку, що переважно мешкає в південній і східній Україні, зокрема в Одеській і Харківській областях.

Наведені тут географічні визначення є корисним орієнтиром щодо місць проживання виділених нами сегментів, але вони не є абсолютними. Люди з різних сегментів мешкають у всіх частинах країни, меншою чи більшою мірою. До того ж, є місця з дуже змішаною сегментацією, наприклад, місто Дніпро, де чисельність Сегмента 1 і Сегмента 2 приблизно однакова. Географічні терміни в Україні глибоко політизовані, тож поняття «схід» трансформується з плином часу і в різних дискурсах. У цьому звіті ми використовуємо термін «східна Україна» на позначення конкретних місцевостей, де проводились опитування.

У своєму ставленні до суперечливих історичних тем і питань, пов'язаних із політикою ідентичності, зазначені сегменти, в цілому, розділилися за географічною ознакою. Українці на заході України й у Києві більше підтримували українських повстанців-націоналістів часів Другої світової війни, переважно були прихильниками Помаранчевої революції 2004-2005 років і Євромайдану (Революції гідності) 2013-2014 років, частіше мали сильне почуття гордості, що є українцями, та були більш схильними покладати на Росію відповідальність за нинішню війну на сході України. Українці на сході та півдні України переважно не схвалювали українські

² Для цілей цього дослідження, термін «міський» застосовується до сегментів, в яких більшість населення проживає або у великому місті (більш ніж мільйон мешканців) або у великому містечку (100 тисяч - мільйон мешканців). Термін «сільський» застосовується до сегментів, в яких більшість населення проживає у невеликому містечку (до 100 тисяч мешканців) або в селі.

націоналістичні сили часів Другої світової війни, здебільшого мали неоднозначне ставлення до Росії, як правило, менше пишалися своєю українською ідентичністю (хоча більшість респондентів усе ж зазначили, що горді бути українцями), переважно були налаштовані проти Помаранчевої революції та невизначено, а часом вороже, ставились до Революції гідності. Тоді як представники старшого покоління в обох відповідних сегментах (3 і 4), як правило, відчували ностальгію за СРСР, між респондентами з молодших сегментів (1 і 2) була помітна різниця у сприйнятті Радянського Союзу: у Сегменті 1 (що мешкає в основному на заході України й у Києві) переважало вороже ставлення до СРСР, а у Сегменті 2 (що мешкає в основному на півдні та сході України) ставлення до Радянського Союзу зазвичай було амбівалентним.

Водночас, відповіді на запитання нашої анкети про соціальні цінності та прагнення щодо майбутнього виявили цілком іншу закономірність. Обидва міські сегменти поділяли більш ліберальні цінності відкритості та креативності, тоді як сільські сегменти надавали перевагу більш авторитарним цінностям на кшталт контролю та дисципліни. Цю різницю було виміряно за допомогою показника підходів до виховання дітей, що історично вважається найбільш достовірним способом оцінювання латентних інстинктів.³ Однак авторитарні інстинкти не обов'язково означають бажання жити в авторитарних системах влади; вони радше виявляють тонші нюанси в інстинктивному тяжінні громадян або до «безпеки», або до «свободи». Більш ліберальні цінності міських сегментів проявилися також у їхній відносно високій толерантності до меншин у порівнянні зі ставленням сільських сегментів. У визначенні пріоритетів на майбутнє міські сегменти набагато частіше, ніж сільські сегменти, обирали Україну, яка є «захисницею прав людини», тоді як переважним вибором для обох сільських сегментів була Україна як «країна, що йде власним шляхом». Іншими словами, під поверхнею спричинених пропагандою розколів, Україна є типовою західною країною з ліберальнішим міським населенням і консервативнішим сільським населенням.

Кадр із відео про масові вбивства на Волині | hromadske

3 Наведене нижче дослідження містить огляд соціологічних підходів до вимірювання авторитарних цінностей та переваг шкали щодо підходів до виховання дітей: MacWilliams, Matthew C. 'Measuring Authoritarianism' [Вимірювання авторитаризму] у книзі The Rise of Trump: America's Authoritarian Spring [Сходження Трампа: Авторитарна весна Америки] (The Amherst College Press, 2016). Наявне за посиланням: <https://bit.ly/2O6wNTx>

Ми вирішили зосередити свій проєкт на пошуку шляхів залучення двох міських сегментів (Сегментів 1 і 2), оскільки саме їхні представники є провідниками змін в Україні. Вони молодші, краще освічені, здебільшого працевлаштовані та частіше присутні в Інтернеті. Ці два сегменти по-різному ставляться до СРСР, українських націоналістичних повстанців часів Другої світової війни та сучасної партійної політики. Але попри ці розбіжності вони мають подібне ставлення до держави, надаючи значну перевагу особистій свободі й індивідуалізму; вони виявляють толерантність до меншин і підтримують бачення України як багатокультурної та багатоетнічної країни.

Кадр із відео про Афганську війну | hromadske

Результати обговорень у фокус-групах показали, що суперечливі теми, як-от український національний повстанський рух часів Другої світової війни, можуть призводити до розколу, однак обговорення травматичних подій пізнього радянського періоду та 1990-х років виявили чимало спільного досвіду, який зачіпає всіх. Наприклад, учасники фокус-груп природно підняли тему війни в Афганістані та ділились історіями про негативний досвід своїх родичів, які там воювали. Учасники також дійшли порозуміння щодо бурхливих економічних змін 1990-х років і висловили схоже ставлення до держави та питань корупції. Важливо, що ці відносно нещодавні події викликали у людей набагато жвавішу емоційну реакцію, ніж події Другої світової війни.

Визначивши низку епізодів важливого спільного досвіду, ми почали працювати з нашими партнерами з hromadske над створенням відеоконтенту, який дозволив би нам оцінити об'єднаний потенціал конкретних тем і того, у який спосіб їх найліпше подавати аудиторії.

2

Загальнолюдські права та громадянські цінності об'єднують

Вимірюючи реакцію на відео історії від hromadske, ми дивилися не лише на те, які теми та сюжети викликали високий рівень довіри загалом, а й на те, які відео сприяли зближенню рівнів довіри, продемонстрованих Сегментом 1 та Сегментом 2. Ми з'ясували, що найбільш успішними були ті відео, які робили акцент на загальнолюдських правах, громадянських цінностях і спільному досвіді та не торкалися питань ідентичності. Це були, наприклад, історії про страйки шахтарів у СРСР, про права солдатів, які брали участь у війні в Афганістані, про ущемлення інтересів переселенців під час аварії на Чорнобильській атомній станції та про акції протесту проти корупції в інших країнах.

Після того, як аудиторії з кожного сегменту переглянули кілька різних фільмів, ми запитали у них, які з прав людини вони вважають найважливішими. Респонденти в обох сегментах незмінно зазначали, що право на безпеку та право на доступ до правосуддя є найважливішими з прав людини. У середньому, представники Сегментів 1 і 2 відносили безпеку та доступ до правосуддя до категорії «надзвичайно важливих» майже вдвічі частіше, ніж коли йшлося про релігійні та мовні права.⁴ Такі результати схиляють до думки, що фокус на особистій безпеці людини має потужний потенціал для об'єднання різних сегментів українського суспільства.

3

Зосереджуватися на спільному досвіді та життєстійкості

У ХХ столітті Україна зазнала величезних потрясінь, терору та кровопролиття. Значна частина цього досвіду все ще не артикульована в масовій культурі. У нашому дослідженні фільми про спільні травми (про Афганську війну, виживання у 1990-х і про переселенців під час Чорнобильської катастрофи), мали найкращі результати, якщо говорити про рівень довіри аудиторії в обох сегментах (1 і 2). Особливо популярними виявилися фільми про 1990-ті, що

⁴ У середньому респонденти з Сегмента 1 були на 95%, а з Сегмента 2 на 80% більше схильними оцінювати як «надзвичайно важливі» право на безпеку й доступ до правосуддя, аніж мовні та релігійні права.

показали тогочасні складнощі повсякденного життя і стійкість простих українців у їх подоланні. Українці в обох сегментах були також одностайні щодо якостей, котрі, на їхню думку, допомогли їм вижити: всі вони високо оцінили адаптивність, наполегливість і винахідливість. За усіма суперечливими історичними питаннями проявляються засадничі елементи, що об'єднують українців: порозуміння щодо спільного досвіду жертви репресивних окупаційних режимів, гордість за здатність вижити у складних умовах завдяки життєстійкості та прагнення безпеки.

Кадр із відео про Чорнобильську катастрофу | hromadske

4

Особиста оповідь краща за знеособлену

Окрім шістнадцяти відеоісторій, знятих журналістами hromadske спеціально для цього проєкту, ми також показали аудиторії з обох сегментів два «контрольні» відео інших українських мовників. Теми, яким присвячено ті відео, є центральними у кремлівських маніпуляціях стосовно історичних подій. В одному з відео зроблено спробу розвінчати міфи про провідника українських націоналістів Степана Бандеру, а друге досліджує історію Української повстанської армії під час Другої світової війни. Ці відео створені Українським суспільним мовником та Каналом 24 – одним із популярних інформаційних телеканалів в Україні. Відео зроблені відповідно до стандартів, водночас обидва використовують підхід до сторітелінгу від знеособленого оповідача через загальне, а не через особисті історії. Ці відео отримали набагато нижчий чистий рівень довіри та нижчий ступінь зближення між рівнями довіри респондентів з Сегмента 1 та Сегмента 2, ніж матеріали, зняті спеціально для нашого проєкту. До того ж, рівень довіри до контрольних відео виявився значно нижчим за 50% (чого не було відносно жодної з відеоісторій hromadske).

Ми з'ясували, що спосіб оповіді, в основі якої лежить особиста історія людини, може бути корисним, коли йдеться про чутливі й суперечливі теми. У нашому випадку – це тема масових убивств поляків на Волині під час Другої світової війни⁵. Замість того, щоб намагатись утвердити «правильну» версію історії, розказану імперсональним оповідачем, як у контрольних відео, ми створювали відео, застосовуючи підхід «від особистого до загального», що спирається на складніший досвід конкретних людей. Виявилось, що аудиторія, котра спочатку відмовлялася визнавати участь «своїєї сторони» у цих складних, контроверсійних подіях, виказувала готовність і відкритість до обговорення, заснованого на фактах.

5

Національні права та загальнолюдські права можуть доповнювати та підсилювати одне одного

Наше опитування показало, що переважна більшість українців (70 або більше відсотків у всіх сегментах аудиторії) підтримують громадянську модель національної ідентичності, відкритої для кожного, незалежно від етнічної належності, віросповідання, мови чи місця народження. З огляду на це, ми створили відеоісторії, в яких питання ідентичності переплітаються з громадянським поняттям українства та всеохоплюючих прав, наприклад, доступу до правосуддя. Ці відео виявилися менш об'єднуючими, ніж інші наші фільми про більш універсальні теми, проте вони теж отримали довіру більшості аудиторії обох сегментів і мали значно вищий рівень довіри та ступінь зближення довіри двох сегментів, аніж контрольні відео.

6

Історія заради майбутнього

Групи аудиторії, з якими ми працювали, мали дуже різне ставлення до СРСР. Респонденти Сегмента 2 більш як удвічі частіше, порівняно з респондентами Сегмента 1, були схильні вважати, що «у Радянському Союзі були соціальні цінності справедливості та рівності». Проте відповідаючи на запитання про окремі реалії політики СРСР, представники обох сегментів були суголосні в негативному ставленні до радянської цензури та порушень прав людини за радянських часів. Отже, можливо, щоб об'єднати групи, яких наразі розділяють ностальгія та політика ідентичності, варто сфокусувати суспільні дискусії на тих конкретних цінностях, які люди хочуть бачити в Україні майбутнього.

⁵ «Українські та польські історики й досі сперечаються щодо того, чи Організація українських націоналістів заохочувала напади українців на польські села і якщо так, то на якому рівні. Водночас не піддається сумніву той факт, що більшість жертв етнічних чисток були поляками.» Plokhyy, Serhii. The Gates of Europe: A History of Ukraine [Брама Європи. Історія України], (Basic Books, 2015), ст. 281.

7

Подолання поляризації необхідне для посилення безпеки та життєстійкості

Загострення розколу в суспільстві внаслідок дезінформації, яка поширюється цифровими каналами, є однією з визначальних проблем сучасності, як в Україні, так і в усьому світі. Такий розкол завдає серйозної шкоди і зрілим демократіям, таким як США, і суспільствам у «гібридних» або авторитарних режимах. Він підриває віру в оптимістичну концепцію «ринку ідей» – уявлення про те, що «досягти бажаного найвищого блага можна шляхом вільного обміну ідеями; а найкраща перевірка на істинність – це сила думки, здатна в умовах вільної ринкової конкуренції переконати у своїй слушності».⁶ В епоху, коли продукувати «хибну інформацію» стало надто просто, «ринком ідей» дуже легко маніпулювати. Сьогодні аудиторії можуть самостійно обирати власні медіа і підкріплювати свої упередження, тож за цих умов замало просто подавати їм факти, а потім скаржитися, що вони не дослухаються.

Багато хто досі вважає, що дезінформація – це виключно проблема ЗМІ. Насправді ж, це значно ширша проблема. У суспільствах, де рівень довіри до епістемічного авторитету низький, а заснований на фактах публічний дискурс розхитується, виникла загроза підриву економічних і соціальних реформ. Таким чином, дезінформація перетворюється ще й на серйозну політичну й економічну проблему. А з огляду на сучасне посилення запеклих інформаційних воєн, дезінформація стає серйозним ризиком для безпеки.

Подолання поляризації має стати пріоритетом для суспільних ЗМІ, донорів, громадянського суспільства та будь-яких інших інституцій, які прагнуть забезпечити стійке, життєздатне суспільство, що сповідує демократичні цінності. Щоб досягти цієї мети, соціологи, медіа, громадянське суспільство, освітяни та політики повинні постійно вдосконалювати і випробовувати нові методології, теми та дискурси, спроможні об'єднати розколоті групи суспільства. Хоча цей проєкт зосереджений лише на одній з таких нових методологій, він засвідчує, що існують способи дослідження історії, які об'єднують людей та згладжують поляризацію. Але якщо ми хочемо, щоб демократія вистояла, дослідження мають стати лише одним елементом значно ширшого спектру діяльності.

⁶ За відомим висловом Олівера Венделла Голмса у справі Абрамс проти Сполучених Штатів (Abrams v. United States), 250 US 616 (1919).

8

Медіа суспільного інтересу мають навчитися «копати глибше», ніж пропагандисти

Мета кампаній дезінформації з боку ворожих держав – сіяти розбрат і укорінювати поляризовані ідентичності. Перевірка фактів і руйнування міфів важливі, проте не варто ними обмежуватися через ризик тим самим сприяти поширенню й закріпленню рамок інтерпретації та порядку денного, які встановлює дезінформація. ЗМІ, що працюють в інтересах суспільства, й інші суб'єкти комунікації повинні навчитися розуміти аудиторію краще за пропагандистів, розпізнавати й аналізувати глибші травми, потреби та прагнення аудиторії. Суспільним мовникам і незалежним медіа необхідно запропонувати суспільству дискусію, яка є і переконливішою, й актуальнішою. Іноді це означає просто бути кориснішими для суспільства, ніж інша сторона, а іноді – як у ситуаціях із чутливими сферами на кшталт історії – це вимагає детального вивчення емоційно складних тем, які часто обходять увагою.

Ті, хто воліє розділяти, підривати, а іноді й завойовувати демократичні держави, навчилися спрямовувати удар на вразливі місця суспільств, аналізувати аудиторію та поглиблювати її травми. Вони докладають до цього чимало послідовних стратегічних зусиль. Ті ж, хто прагне забезпечити та захистити стійку, базовану на фактах і доказах публічну дискусію, мають почати змагатися з ними.

Кадр із відео про Афганську війну | hromadske

Рекомендації для незалежних ЗМІ в Україні

Наші рекомендації для незалежних ЗМІ та суспільних мовників, які прагнуть створювати контент на історичну тематику, що послаблює поляризацію, є такими:

- Досліджувати спільний історичний досвід крізь призму стійкості українців у подоланні травм і спільного прагнення українців до безпеки. Наприклад, зважити на доцільність висвітлення таких тем, як війна в Афганістані й економічні кризи 1990-х, щоб створювати великі документальні фільми, телесеріали чи художні фільми.
- Розширювати діапазон програм з історії, зосереджуючи увагу на сюжетах про боротьбу за загальнолюдські, громадянські цінності та права людини, такі як боротьба за справедливість і безпеку.
- Пов'язувати дискурс ідентичності з дискурсом громадянських прав; вони можуть взаємно підсилювати одне одного.
- Виходити за рамки «воєн пам'яті», використовуючи натомість досвід і уроки минулого, що можуть сприяти інклюзивному загальнонаціональному діалогу про спільне майбутнє.
- Досліджувати історію, використовуючи підхід «від особистого до загального» – розповідаючи про конкретний, різноплановий і розмаїтий досвід звичайних людей.

Наша методологія опитувань, сегментації аудиторії, фокус-груп та тестування медіаконтенту може стати основою для інших проєктів не лише на історичну тематику, але й інших важливих для України тем, не в останню чергу таких, як економічні реформи та війна з Росією.

Для посилення стійкості України до дезінформації необхідно постійно здійснювати соціологічний аналіз і тестування медіаконтенту, щоб виявляти цінності та теми, які об'єднують українців. Український Суспільний мовник є найочевиднішим рушієм медіастратегії, спрямованої на підтримку спільної, загальнонаціональної публічної сфери. Однак, враховуючи роздроблений характер комунікацій та непередбачувану долю багатьох інституцій у країні, вкрай важливо також утворити навколо цього підходу широку коаліцію, яка включала б школи журналістики, донорів, організації громадянського суспільства та міжнародних мовників, що діють в Україні. Варто розповсюджувати найкращий досвід і успішну практику серед інших проєктів.

КОНТЕКСТ

1.1

Виклик: демократія у добу дезінформації та розбрату

Ми живемо в часи цифрової дезінформації, соціального розколу та гіпертрофованої поляризації. Інтернет створив можливості для безпрецедентних медіа-маніпуляцій та інформаційних операцій з боку дедалі ширшого кола державних і недержавних суб'єктів, як із-за кордону, так і зсередини країни.⁷ Найчастіше мета цих операцій полягає у розпалюванні розбрату, внесенні сум'яття та зменшенні довіри. Науковці говорять про посилення «афективної» поляризації: емоційного загострення розколів у суспільстві, які унеможливають дискусію, що спирається на факти, та демократичне обговорення, коли такі розколи доведено до крайності.⁸ Ця тенденція спостерігається як у зрілих демократіях, так і у так званих «перехідних» або «гібридних» державах, і в авторитарних режимах.

Місія програми «Арена» – допомогти визначити, як медіа, що працюють в інтересах суспільства, можуть забезпечити вільний і справедливий інформаційний простір у цьому новому середовищі. Як можна подолати поляризацію та дезінформацію, щоб забезпечити демократичний інформаційний простір у цифрову епоху? Працюючи з соціологами, ЗМІ, істориками, розробниками політики та фахівцями з цифрових технологій, ми прагнули ініціювати створення контенту, який сприятиме зміцненню демократичних цінностей, розбудові довіри до правдивих медіа та подоланню розколів, а також заохочуватиме публічну дискусію, засновану на фактах.

Такі питання особливо актуальні в Україні. Сприйняття й уподобання громадян формуються в глибоко спотвореному медіасередовищі під впливом широкого спектру кампаній дезінформації та

⁷ House of Commons, Digital, Culture, Media and Sport Committee, Disinformation and 'fake news': Final Report [Дезінформація та 'фальшиві новини': Заключна доповідь] (February 2019). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/38lp9bp>

⁸ Див., наприклад: Duffy, Bobby, Hewlett, Kirstie, McCrae, Julian, Hall, John. "Divided Britain? Polarisation and fragmentation trends in the UK" [Розколота Британія? Тенденції до поляризації та фрагментації у Сполученому Королівстві], Kings College London, The Policy Institute (September 2019), де наведено таке визначення афективної поляризації: «коли люди починають соціально відокремлювати себе, не довіряти людям з протилежного табору та неприязно до них ставитись, незалежно від того, чи розбіжні в них погляди з питань політики» (ст. 6). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2VU6swv>

пропаганди, які фінансуються і просуваються Кремлем, вітчизняними олігархами й іншими групами. У 2000-х роках і українські, і російські політтехнологи ділили країну по нібито фундаментальній лінії розколу між Сходом і Заходом: «роевропейський», «проукраїнський», україномовний Захід протиставлявся Сходу – буцімто всуціль російськомовному, прихильному до Москви та сповненому ностальгії за радянським минулим.⁹ Кремль і його посередники зіграли на цій риториці під час вторгнення в Україну. Зокрема, Кремль використав історичну полеміку навколо Другої світової війни, а також ностальгію за Радянським Союзом, аби загострити етнічні й географічні розбіжності. Іноземні та вітчизняні суб'єкти й надалі експлуатують історію для поділу суспільства.

У межах цього проєкту ми дослідили, що саме можуть робити ЗМІ, аби не підігравати таким пропагандистським розколам. Які історичні наративи можуть згладжувати поляризацію та надавати достовірну інформацію? Які глибші проблеми приховано за поляризованими поглядами на історію? І які спільні цінності можуть об'єднати розділені групи?

9 Наприклад, у 2003 році виданню Українська правда надали документ, який окреслював стратегію, розроблену російськими «політтехнологами» щодо сприяння перемозі на виборах Леоніда Кучми, кандидата, якого підтримувала Росія. Згідно з цим документом, стратегія передбачала, що медіа повинні отримати завдання усіяло підкреслювати наявність розколу між сходом і заходом: «Ющенко слід подавати як ворога етнічних росіян у Криму. [...] Проросійські політичні сили [...] починають заявляти, що у разі неспроможності України захистити інтереси слов'ян у Криму на допомогу завжди готова прийти Росія. [...] Завданням ЗМІ є представити це як онтологічний конфлікт між Сходом і Заходом.» Українська правда, «Третій термін Кучми. Як це повинно було бути», 25 червня 2004 року. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3f6YPdy>

Кадр із відео про повернення кримських татар до Криму | hromadske

Нашу методологію опитувань, фокус-груп, виробництва медіа-контенту й аналізу його впливу можна використовувати в роботі над будь-якою темою, що викликає поляризацію в суспільстві. Ця методологія може особливо стати у пригоді освітянам, представникам публічної дипломатії та громадянського суспільства, які прагнуть послабити поляризацію як в Україні, так і в інших країнах.

1.2

Історія як зброя

Російські експерти із зовнішньої політики не приховують свого наміру використовувати історичні наративи як зброю для підбурювання невдоволення в сусідніх країнах.¹⁰ У вересні 2019 року Європейський Парламент ухвалив резолюцію, в якій засудив прославлення Кремлем радянського тоталітарного режиму як «небезпечну складову» інформаційних операцій Росії, спрямованих на розкол у сусідніх державах.¹¹ У травні 2020 року, напередодні 75-ї річниці Дня перемоги в Європі, намагання Росії перетворити історію на зброю знову потрапили в заголовки новин і численні дослідники засудили кремлівське маніпулювання наративами про Другу світову війну.¹² Таку інструменталізацію історії не слід плутати зі справжньою, відкритою та здоровою дискусією на історичні теми.

10 Див. такі праці:

- Barbieri, Jaroslava. *Winning hearts, minds... and territory: the use of history in Russian foreign policy towards Ukraine* [Як завойовують серця, уми ... та територію: використання історії у російській зовнішній політиці щодо України], Unpublished manuscript (University of Birmingham, 2019).
- Chatterje-Doodly, Precious N. "Harnessing History: Narratives, Identity and Perceptions of Russia's Post-Soviet Role" [Історія на службі: Наративи, ідентичність та сприйняття пострадянської ролі Росії], *Politics*, 34:2 (2014), ст. 126–137. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/38KWmD9>
- Lucas, Edward and Pomerantsev, Peter. *Winning the Information War: Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe* [Як перемогти в інформаційній війні: Методи та стратегії протистояння російській пропаганді у Центральній і Східній Європі]. Center for European Policy Analysis (August 2016). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3iLF0zm> (див. ст. 21–29 щодо російської дезінформації у країнах Балтії).
- Polegkiy, Oleksii. "Soviet mythology and memory of World War II as instruments of Russian propaganda" [Радянська міфологія та маніпуляції пам'яті про Другу світову війну як інструменти російської пропаганди], *Warsaw East European Review*, VI (2016), ст. 77–89.
- Prus, Justyna. "Russia's use of history as a political weapon" [Використання Росією історії як політичної зброї], *Warsaw: The Polish Institute of International Affairs, Policy Paper*, 12:114 (May 2015). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3gFxeAC>

11 European Parliament Resolution [Резолюція Європейського Парламенту]. JOINT MOTION FOR A RESOLUTION. Webpage (September 2019). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2ZaBFgR>

12 Наприклад:

- Dickinson, Peter. "US accuses Russia of 'falsifying WWII history'" [США звинувачують Росію у фальсифікації історії Другої світової війни], *Atlantic Council* (May 2020). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2ALByRy>
- EUvsDisinfo. "In the Shadow of Revised History" [У тіні ревізованої історії], *EUvsDisinfo* (May 2020). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2Z79eJOU>
- Goncharenko, Oleksiy. "Ukraine cannot stay neutral in Putin's history war" [Україна не може зберігати нейтралітет у путінській війні щодо історії], *Atlantic Council* (May 2020). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2ZLwCCy>
- Khromeychuk, Olesya. "Remembering the Wars of the Past, Let's Not Forget the Wars of the Present" [Згадуючи війни минулого, не забуваймо про війни сьогодення], *King's College London News Centre* (May 2020). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3e96C9u>
- Yelchenko, Volodymyr. "Putin's Russia has weaponized World War II" [Путінська Росія перетворила Другу світову війну на зброю], *Atlantic Council* (May 2020). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3e6su5e>

Україна зазнала особливо гіркого досвіду російських кампаній дезінформації довкола історичних тем.¹³ Спонсоровані Кремлем ЗМІ навішували на учасників Революції гідності 2013-2014 років ярлик «бандерівців» – радянський та російський збірний термін на позначення українських націоналістів, яких вони традиційно зображують як нацистських колаборантів. Їхня риторика щодо анексії Криму була витримана в дусі ностальгії за Радянським Союзом та Російською імперією, а війна на сході України повсякчасно подається як боротьба проти українських фашистів.

Такі нарративи ініціює російська владна верхівка. Так, у березні 2014 року Владімір Путін заявив: «У Криму практично все пронизане нашою спільною історією та гордістю. Тут давній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. [...] У серці, у свідомості людей, Крим завжди був і залишається невід'ємною частиною Росії».¹⁴ У тому ж зверненні Путін стверджував, що Революцію гідності 2013-2014 років організували українські неонацисти: «Головними виконавцями перевороту стали націоналісти, неонацисти, русофоби й антисеміти».

Слідом за керівництвом Російської Федерації подібні меседжі активно пропагують телебачення та соціальні мережі. І хоча після російського вторгнення в Україну заборонили російське телебачення та соціальні мережі, вони все ж залишаються доступними через супутники та сервери-посередники. Програми російського телебачення можна легко знайти на онлайн-платформах, наприклад, на YouTube. У деяких регіонах України, які межують з Росією (і підконтрольні українській владі), попри заборону російського телебачення громадяни України можуть дивитися лише російське супутникове, а не українське, телебачення. До того ж, представники промосковських бізнес-інтересів контролюють низку українських телеканалів і забезпечують розповсюдження кремлівських наративів всередині країни. Російські посередники також просувають історичну дезінформацію та нарративи, спрямовані на поляризацію суспільства, в соціальних мережах. Про здатність російських ЗМІ завойовувати серця й уми свідчить їхня впливовість на не підконтрольних уряду територіях, де понад 60% населення щодня дивляться російське телебачення, згідно з опитуванням у межах

13 Див. такі праці:

- Barbieri, Jaroslava. *Winning hearts, minds... and territory: the use of history in Russian foreign policy towards Ukraine* [Як завойовують серця, уми ... та територію: використання історії у російській зовнішній політиці щодо України]. Unpublished manuscript (University of Birmingham, 2019).
- Gajos, Bartłomiej. "History as a weapon" [Історія як зброя], у книзі Irisova, O. et al. (eds.), *A successful failure: Russia after Crime(a)* [Вдалий провал: Росія після злочину в Криму] (The Centre for Polish-Russian Dialogue and Understanding, 2017), ст. 61–73.
- Gaufman, Elizaveta. "World War II 2.0: Digital memory of fascism in Russia in the aftermath of Euromaidan in Ukraine" [Друга світова війна 2.0: цифрова пам'ять про фашизм у Росії після Євромайдану в Україні], *Journal of Regional Security*, 10:1 (2015), ст. 17–36. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3fcWwFQ>

14 Повний текст «кримської промови» президента Владіміра Путіна. «Звернення президента Російської Федерації», Кремль, Москва (18 березня 2014 року). Наявне за посиланням: <https://bit.ly/31ZvzBU>

нещодавнього дослідження SCORE «До спільного майбутнього». Результати опитування SCORE вказують на можливий зв'язок між споживанням російського телебачення у підконтрольних уряду районах Луганської та Донецької областей і збільшенням підтримки членства України в Євразійському економічному союзі й інтеграції непідконтрольних територій з Російською Федерацією. Цей аналіз проводився на основі даних опитування тих самих респондентів з підконтрольних районів протягом двох послідовних періодів (2018 та 2019 років) та порівняння результатів стосовно тих, хто дивиться російські телеканали, та тих, хто їх не дивиться.¹⁵

Експерти дослідницького проекту «Ре-візія історії», реалізованого «Інтерньюз Україна» та UkraineWorld, проаналізували понад 850 тисяч постів у російській соціальній мережі ВКонтакте та 16 тисяч постів у Facebook, розміщених прокремлівськими групами з січня 2016 року по квітень 2019 року, та вивели такі ключові наративи:

- представлення українців як неонацистів, а війни на Донбасі – як продовження Другої світової війни, з наголосом на тому, що сепаратисти захищаються від українських фашистів;
- зображення півдня та сходу України як історично російських територій, а також позиціонування Криму як споконвіку російської землі та колиски російського православ'я (одночасно з применшенням або запереченням спадщини кримських татар та інших етнічних і релігійних груп);
- звеличення СРСР як супердержави; акцент на ностальгії за радянським минулим та твердження, що своїм створенням Українська держава завдячує більшовикам.

Тисячі постів із прокремлівських сторінок, проаналізовані під час цього дослідження, просувають низку пропагандистських тез: що історично українці та росіяни були однією нацією, яку пізніше було штучно розділено; що ті, хто сьогодні ідентифікує себе як українські націоналісти, насправді є «духовними нащадками воєнних злочинців, фашистів та нацистів»; що за радянських часів життя було кращим, легшим і безпечнішим.¹⁶ Автори «Ре-візії історії» доходять висновку, що анексії Кремлем української території передувала «анексія історії».¹⁷

15 Gazizullin, Ildar, Guest, Alexander, Lemishka, Oksana, Solodova, Darina. "Toward a Common Future" [До спільного майбутнього], SCORE for Eastern Ukraine (July 2020).

16 Ермоленко, Володимир (ред.). «Ре-візія історії: Російська історична пропаганда та Україна» (Інтерньюз Україна, 2019), відповідно ст. 13; 30; 26. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2ZNpTIs>

17 Цитована праця, ст. 5.

Темою, що опинилась у центрі російських та проросійських наративів, стали нещодавно ухвалені закони про історію та мову. У 2014 році в Росії було ухвалено низку «історичних законів», у тому числі зміни до Кримінального кодексу щодо заборони реабілітації нацизму, підписані президентом Владіміром Путіним у травні 2014 року. Вони мали на меті згуртувати населення навколо керівництва країни та виправдати війну на сході України (що подавалась у прокремлівських ЗМІ як боротьба проти українських «фашистів»).¹⁸ У 2015 році, через рік від початку війни на сході України та, почасти, у відповідь на російські «історичні закони», український парламент ухвалив низку так званих «законів про декомунізацію». Ці закони заборонили заперечення «злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні», а також комуністичну і нацистську символіку.

Один із законів надав особливий статус членам Української повстанської армії (УПА) та Організації українських націоналістів (ОУН), щоб ушанувати їхню боротьбу за визволення України. Цей законодавчий акт виявився контроверсійним з огляду на складну історію українського радикального націоналізму: в боротьбі за незалежність України частини ОУН співпрацювали з нацистською Німеччиною в перші роки Другої світової війни (до того, як нацисти ополчилися проти ОУН). Історики досі сперечаються, чи ОУН і УПА санкціонували воєнні злочини проти польського населення Волині та Східної Галичини.¹⁹ Російські ЗМІ скористалися суперечностями навколо законів про декомунізацію для просування ідеї, що закони захищають «нацизм і націоналістичний екстремізм», що в Україні пригнічують етнічних росіян та не поважають радянську історію.²⁰ Уособленням цих протиріч і напруженості навколо «декомунізації» є постать Степана Бандери, лідера радикального крила ОУН. Хоча в очах частини українців Бандера – національний герой, що боровся за незалежність України проти радянського режиму, в радянських, а пізніше російських наративах, він неодмінно постає як злочинець-колаборант.

18 Kopysov, Nikolay. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia* [Закони пам'яті, війни пам'яті: політика минулого в Європі та Росії] (Cambridge University Press, (2018), ст. 217.

19 Детальнішу інформацію про Організацію українських націоналістів, Українську повстанську армію та Бандеру див. у: Plokhy, Serhii. *The Gates of Europe: A History of Ukraine* [Брама Європи. Історія України] (Basic Books, 2015), розділи 20-23.

20 Приклади статей з російських ЗМІ, що видають закони про декомунізацію за «дерусифікацію» та «виправдання нацизму й націоналістичного екстремізму»:

- Lobanov, Maxim, Onishchuk, Elena, Alekseeva, Nadezhda. "There was no break with the Soviet past: five years ago, the process of decommunization officially began in Ukraine" [«Не було розставання з радянським минулим»: п'ять років тому в Україні офіційно розпочався процес декомунізації], RT (April 2020). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/31XHxvF>
- Regnum.ru: "The politics of Ukraine today - the justification of Nazism" [Політика сучасної України – виправдання нацизму], MOSCOW, Regnum (May 2015). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/304M8d5>
- Tass.ru: "In Ukraine, it was proposed to expand the decommunization campaign to derussification" [В Україні запропонували розширити кампанію декомунізації до дерусифікації], TASS (April 2019). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/279a0N6>

Кадр із відео про українську радянську художницю Аллу Горську | hromadske

Ще одна сфера полеміки навколо Другої світової війни пов'язана з ухваленим у 2015 році Законом України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», що певним чином переглянув офіційний підхід до представлення й ушанування пам'яті про війну. Так, радянський термін «Велика вітчизняна війна» було замінено на «Друга світова війна», а дату початку війни було перенесено з 1941 року, що є офіційною датою в Росії, на 1939 рік відповідно до загальносвітової практики. Закон також запровадив День пам'яті та примирення 8 травня (як у країнах Західної Європи). Відтак в Україні з'явилося дводенне свято, що також віддає данину радянській традиції відзначати День перемоги 9 травня. Кремлівські та місцеві прокремлівські ЗМІ почали активно експлуатувати ці зміни і загострювати напруженість.²¹

Проросійські ЗМІ також радо скористалися суперечками навколо ухваленого в 2019 році Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Цей закон зміцнив позиції української мови як єдиної державної мови в Україні та скасував так званий «закон Ківалова-Колесніченка», що надавав російській мові офіційний статус регіональної. Закон було ухвалено в 2012 році за президентства Віктора Януковича (який був відсторонений від влади в результаті Революції гідності 2013-2014 років і наразі живе у вигнанні в Росії). Упродовж усього процесу підготовки мовного закону підтримувані Кремлем ЗМІ були сповнені брехливих тверджень, що закон раз і назавжди заборонить російську мову. Таких оманливих заяв лише побільшало з моменту набуття законом чинності в 2019 році. Питання мови в Україні стало вкрай політизованим, й одним із ключових виправдань Путіна для анексії Криму була необхідність «захистити права» російськомовного населення. У свою чергу, Революцію гідності 2013-2014 років російські медіа подавали як «фашистський» заколот, націлений на заборону російської мови в Україні.

21 Наприклад: "Europe instead of Victory. Ukraine's new attempt to crack down on May 9" [Європа замість Перемоги: нова спроба наступу України на 9 травня], Ukraine.RU News (February 2019). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3gGeYXS>

1.3

Відповідь України

Значна частина українського медіа-контенту на історичну тематику зосереджена на розвінчанні російських чи радянських міфів. Так, у 2017 році програма «5-го каналу» «Машина часу» демонструвала серію передач «Україна – не Росія»; канал «1 + 1» випустив цикл передач під назвою «Україна. Повернення своєї історії»; а програма «Історична година» підготувала серію матеріалів «Радянські фейки про Другу світову». Ці та інші програми спрямовано на деконструкцію російських і радянських фальсифікацій історії та пропонування натомість «достовірних» версій історії України. Зазвичай вони присвячені злочинам радянського режиму, українським козакам як борцям за свободу та ролі українських повстанців-націоналістів часів Другої світової війни у здобутті незалежності України.

Спростування російських і радянських міфів стало одним із головних завдань Українського інституту національної пам'яті, особливо за часів президентства Петра Порошенка (2014-2019). Серед запроваджених Інститутом ініціатив з деконструкції російських наративів про Українську повстанську армію – проект «10 міфів про УПА», здійснений у партнерстві з тижневиком та інтернет-платформою «Новое Время»,²² а також видання англomовної книги *The War and Myth: Unknown WWII* [«Війна і міф: невідома Друга світова війна»], присвяченої подоланню радянських міфів про Другу світову війну.²³

Чимало проєктів, спрямованих на спростування міфів, є якісними. Вони дійсно необхідні для протидії дезінформації, яка поширювалася десятиліттями. Однак є ризик, що надмірна увага українських медіа до викриття російських фальсифікацій історії сприятиме збереженню ситуації, за якої у питаннях історії (особливо коли це стосується суперечливих тем і робиться у спосіб, що посилює поляризацію) порядок денний визначає Кремль. Наш власний аналіз постів у Twitter та онлайн-медіа підтвердив, що онлайн-обговорення історичних питань обертаються навколо тем, пов'язаних із Другою світовою війною, Бандерою та декомунізацією, які, в свою чергу, посилюють поляризацію суспільства. Ми провели соціальний моніторинг на Twitter і намагалися

22 В'ятрович, Володимир. «10 міфів про УПА: УПА боролася за моноетнічну державу», Український інститут національної пам'яті (серпень 2017 року). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/31YV2es>

23 Zinchenko, Oleksandr, Viatrovych, Volodymyr, Maiorov, Maksym. "The War and Myth: Unknown WWII" [Війна і міф: невідома Друга світова війна], (Ukrainian Institute of National Memory, 2017). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3fcHeAY>

знайти ключові російські та українські слова, пов'язані із відібраним нами переліком, що містив вісім історичних тем і постатей. Для того, щоб зібрати твіти з відповідної тематики, опубліковані в Україні, ми використали фільтр за геолокацією «Україна». У період з квітня-травня 2018 року по квітень-травень 2019 року²⁴ найбільше твітів стосувалося Другої світової війни, далі з невеликим відривом ішли твіти про Бандеру та закони про декомунізацію.²⁵ Аналіз найпопулярніших медіа сюжетів виявив схожу тенденцію, де явно чисельно переважали публікації про Степана Бандеру, Другу світову війну та закони про декомунізацію.

Останні дослідження в галузі когнітивної психології свідчать, що розвінчання міфів або стереотипів може викликати зворотну реакцію, оскільки воно натикається на обмеження усталених аспектів людського пізнання. Одним із ключових прикладів є «ефект зворотної дії», описаний Куком і Левандовськи.²⁶ Він полягає в тому, що властиве розвінчання повторення певних фактів чи думок робить спростовану інформацію більш знайомою, звичною і мимоволі посилює збереження у свідомості неточного контенту, який мав би бути спростований. З цієї причини зусилля, спрямовані на розвінчання міфів, мають концентруватись на тому, щоб підтверджувати факти, які ви хочете донести до аудиторії, а не заперечувати міфи та фальсифікації.²⁷ Межа того, наскільки міфи можуть бути розвінчані, а факти перевірені, пов'язана з труднощами, які виникають у людей при осмисленні заперечень («X – це не Y»)²⁸. Тому найефективнішою стратегією протидії кремлівським спотворенням історії може бути зміна порядку денного щодо історичного дискурсу, а не зосередження уваги на розвінчанні російських міфів і маніпуляцій.

24 Аналіз ЗМІ проводився з використанням інструментів медіамоніторингу з відкритих джерел упродовж однакового періоду з квітня-травня 2018 року по квітень-травень 2019 року, при цьому застосовано фільтр за геолокацією «Україна».

25 Вісім тем, відібраних для аналізу за ключовими словами у процесі моніторингу соціальних мереж і аналізу ЗМІ, є такими: Друга світова війна / Велика вітчизняна війна, Степан Бандера, закони про декомунізацію, Василь Стус, Семен Петлюра, Катерина II, Волинь та Юрій Шевельов.

26 Lewandowsky, Stephan, Ecker, Ullrich K. H., Seifert, Colleen M., Schwarz, Norbert, Cook, John. "Misinformation and Its Correction Continued Influence and Successful Debiasing" [Недостовірна інформація, тривалий вплив її виправлення й успішне подолання упереджень], *Psychological Science in the Public Interest*, 13:3 (2012), ст. 115. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3fcsVw1>

27 Cook, John, Lewandowsky, Stephan. "The Debunking Handbook" [Посібник з розвінчання міфів], (University of Queensland, (2011), ст. 2. Наявний за посиланням: <https://bit.ly/2CjJNPU>

28 Nyhan, Brendan, Reifler, Jason. "Misinformation and fact-checking: research findings from social science" [Недостовірна інформація та перевірка фактів: висновки досліджень у соціальних науках], *New America Foundation, Media Policy Initiative Research Paper* (2012), ст. 15. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/321Rpo7>

1.4

Громадська думка та зумовлена елітами поляризація

Кремль та інші сили використовують спірні історичні теми, щоб розколоти українське суспільство, але наскільки це відображає динаміку громадської думки в Україні?

З одного боку, дослідження, проведене у 2017 році соціологічною групою «Рейтинг», виявило географічні розбіжності у ставленні респондентів до Бандери й українських повстанців-націоналістів часів Другої світової війни: на заході та в центрі України ставлення було переважно позитивним, а на півдні та сході України – переважно негативним.²⁹ Водночас, по відношенню до більшості інших історичних діячів спостерігалось значно більше згоди. Це дозволяє припустити, що попри пропагандистські наративи у суспільстві існує суттєве порозуміння.

Так само, результати нещодавніх соціологічних досліджень в Україні вказують на те, що існування схематичної дихотомії «Схід-Захід» не є настільки явним, як нас у цьому хочуть переконали російська пропаганда та кампанії з розколу суспільства, які влаштовують деякі українські політичні актори.³⁰ Наприклад, у межах Програми МАПА [MAPA] в Українському науково-дослідному інституті Гарвардського університету було зібрано дані соціологічних досліджень з усієї України для створення візуальних карт соціальних установок населення, включно з тими, що стосуються історії та ідентичності. Цей проект засвідчив, що хоча поділ на схід і захід певною мірою існує, регіональна варіативність соціальних установок формує набагато складнішу картину.³¹

Мовне питання також містить у собі набагато більше нюансів, ніж прийнято вважати. Кремль завжди посилався на необхідність «захистити права» російськомовного населення у Криму та на Донбасі як на одне з виправдань російської агресії проти України. Проте низка соціологічних опитувань показала, що почуття української ідентичності не визначається тим, якою мовою – українською чи

29 Група Рейтинг. «Україна у фокусі: соціологічні виміри», Резюме та повний звіт (26 червня 2017 року), ст. 45. Наявні за посиланням: <https://bit.ly/2Ob06Ek>

30 Дослідження на цю тему включають:

- Sasse, Gwendolyn. "Ukraine: the role of regionalism" [Україна: роль регіоналізму], *Journal of Democracy*, 21:3 (2010), ст. 99–106.
- Schmied, Ulrich, Myshlovska, Oksana. *Regionalism Without Regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity* [Регіоналізм без регіонів: нова концепція гетерогенності України] (Central European University Press, 2019).
- University of St. Gallen. *Region, Nation, and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconsideration of Ukraine (2012–15)* [Регіон, нація та більше: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України (2012-15)]. Webpage (2017). Наявне за посиланням: <https://bit.ly/2ZNzy84>

31 Harvard MAPA. *Digital Atlas of Ukraine* [Цифровий атлас України], Ukrainian Research Institute, Harvard University. Webpage (2018). Наявний за посиланням: <https://bit.ly/2Z9itjm>

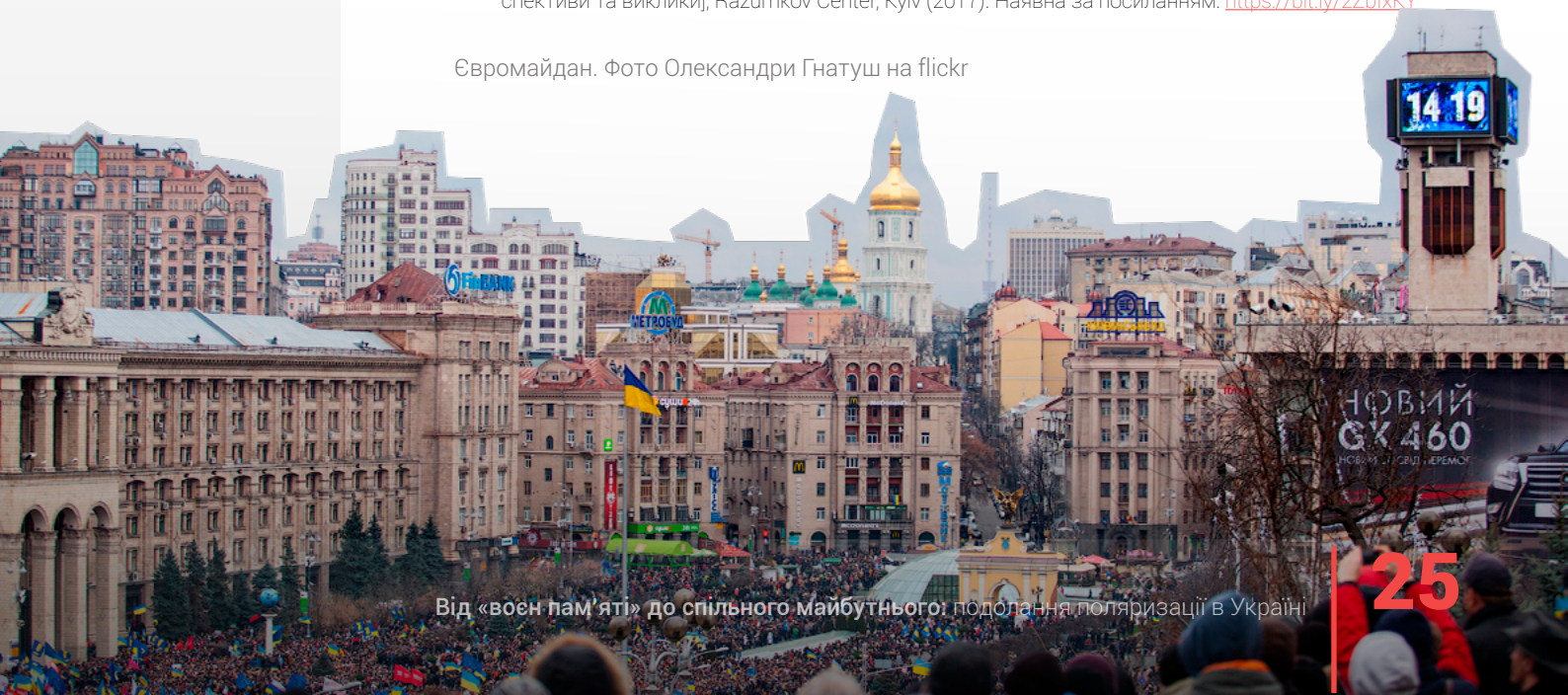
російською – розмовляють українці.³² Дослідження, наприклад, «Як зрозуміти етнічну належність: приклад України» Ольги Онух та Генрі Гейла, продемонстрували силу громадянської ідентичності в Україні, особливо після Революції гідності 2013-2014 років. Українські військові на лінії зіткнення розмовляють і українською, і російською; у Революції гідності брали участь люди, які розмовляли обома мовами; і більшість українців є більш-менш двомовними. Під час президентських виборів 2019 року громадяни з усієї країни обрали російськомовного коміка та телезірку Володимира Зеленського. Насправді, будь-які поділи в українському суспільстві набагато складніші, ніж «між сходом і заходом» або «між проукраїнським і проросійським» населенням, як це часто подають наративи, сформовані під впливом еліт.

Застосовуючи методологію опитувань, сегментації аудиторії та тестування медіаконтенту, експерти програми «Арена» поставили собі за мету глибше зрозуміти наявні суспільні установки та дослідити, як незалежні українські медіа могли б сприяти конструктивному й орієнтованому на цінності діалогу щодо історичних питань. У самих українців, як видається, куди складніше сприйняття історії та політики ідентичності. Тож виникає питання, як можна досягти цього глибшого розуміння та використати його, щоб формувати медіа-підходи, які б могли зменшувати поляризацію навколо історичних наративів в Україні?

32 Див. такі праці

- Onuch, Olga, Hale, Henry E. "Capturing ethnicity: the case of Ukraine" [Як зрозуміти етнічну приналежність: приклад України], *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3 (2018), ст. 84-106. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/31YcNe7>
- Kulyk, Volodymyr. "Language and identity in Ukraine after Euromaidan" [Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану], *Thesis Eleven*, 136:1 (2016), ст. 90-106. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/3iMj1n5>
- Pop-Eleches, Grigore, Robertson, Graeme B. "Identity and political preferences in Ukraine – before and after the Euromaidan" [Ідентичність і політичні вподобання в Україні – до та після Євромайдану], *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3 (2018), ст.107-118. Наявна за посиланням: <https://bit.ly/304V2av>
- Skok, Iuliia. "Building a Common Identity of Ukrainian Citizens in the New Environment: Special Aspects, Prospects and Challenges" [Розбудова спільної ідентичності українських громадян: особливості, перспективи та виклики], Razumkov Center, Kyiv (2017). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2ZbixKY>

Євромайдан. Фото Олександри Гнатуш на flickr

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перший крок до подолання поляризації – це усвідомлення того, що різні групи в суспільстві мають спільні цінності. Щоб проаналізувати ці цінності ми провели опитування, розбили аудиторію на сегменти й організували обговорення у фокус-групах. Наша методологія може стати у пригоді всім зацікавленим у шляхах подолання поляризації в будь-якій країні. Але особливо корисними наші результати будуть для тих, хто прагне послабити поляризацію в українському контексті, зокрема у, що стосується сприйняття історії, реформ державної політики, війни з Росією чи будь-якої іншої складної теми.

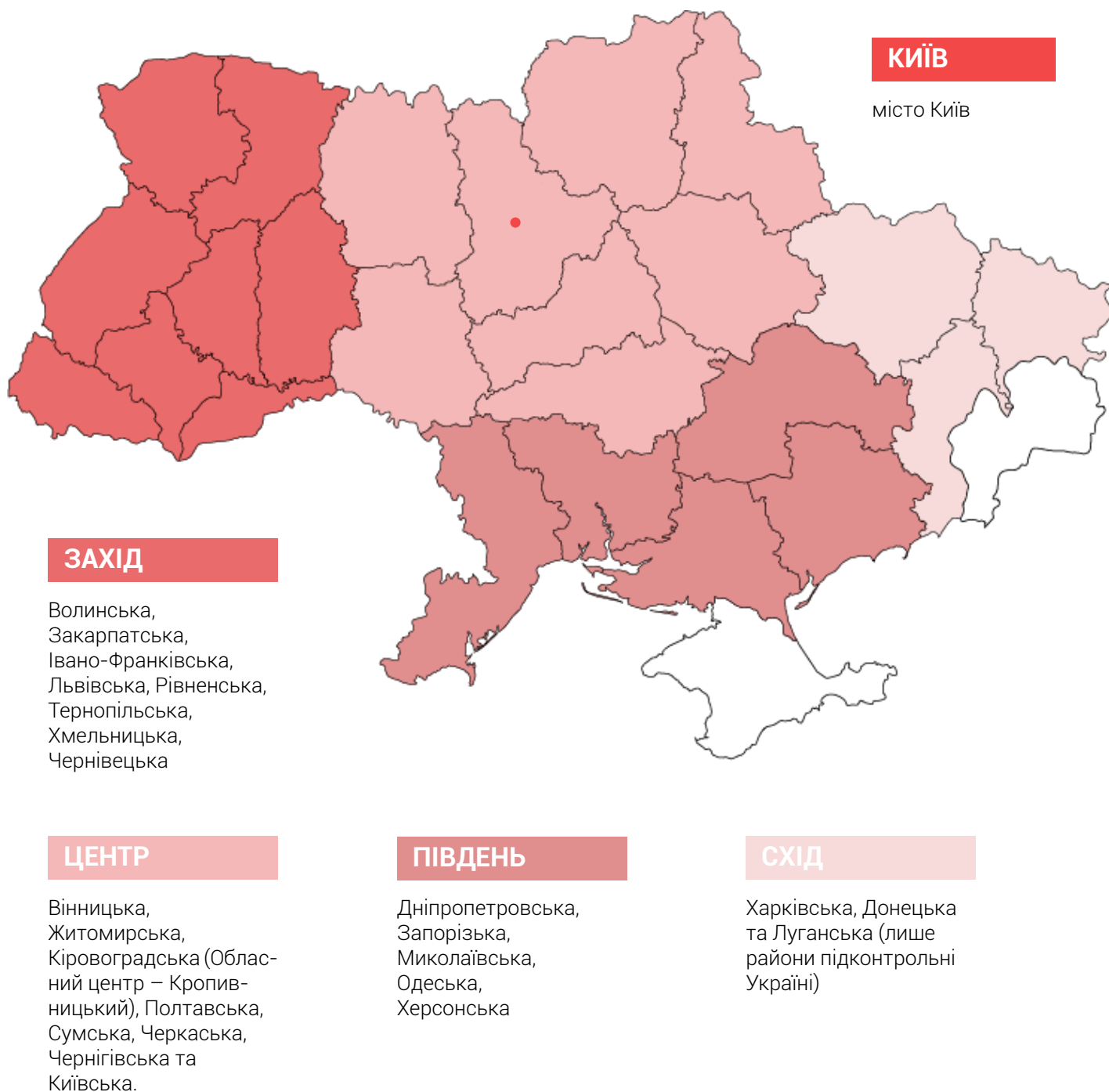
2.1

Опитування та сегментація аудиторії

Разом із командою українських і британських експертів ми зробили комплексне соціологічне опитування, яке охоплювало такі теми: ідентичність, цінності, ностальгія, бачення майбутнього України, погляди на історію та споживання медіа. Метою опитування було дослідити взаємозв'язок між суспільно-політичними цінностями, ставленням до історії та демографічними характеристиками аудиторії. Усебічне розуміння різних аспектів соціальних установок дає можливість шукати сфери, в яких існує консенсус. Що об'єднує групи з протилежними поглядами, наприклад, на Степана Бандеру? І як їхні погляди на історію співвідносяться з почуттям оптимізму щодо майбутнього? Або з їхніми оцінками ролі держави?

Один із розділів нашого опитування було присвячено темі ностальгії. Експертка Софія Гастон (керівниця Відділу досліджень програми «Арена») провела ґрунтовний аналіз цього явища в різних країнах Європи та з'ясувала, що часто причини ностальгії за минулим криються у тривозі щодо сьогодення, а також у страху перед майбутнім. У нашому опитуванні Софія Гастон сформулювала запитання для розділу про ностальгію, які дозволили нам зрозуміти, чи учасники опитування відчувають, що їхнє життя покращилось за останні роки, як вони сприймають радянське минуле й наскільки оптимістично вони налаштовані на майбутнє. Історик Ярослав Грицак допоміг розробити розділи, які глибше розкривають погляди респондентів на різні історичні теми, а соціологи Оксана Лемішка та Ільке Даглі поділилися висновками з результатів останніх соціологічних досліджень Центру сталого миру та демократичного розвитку та Індексу соціальної згуртованості та примирення.

Опитування проводилося в Україні у травні 2019 року Київським міжнародним інститутом соціології на основі національно репрезентативної вибірки з 1000 осіб у віці 18-75 років. Опитування охоплювало такі області:

Спираючись на досвід експертів аналітичної компанії «Bonamy Finch» у галузі сегментації аудиторії, ми застосували факторний аналіз до результатів нашого опитування, щоб виокремити різні кластери аудиторії. Основними факторами, або ж «золотими запитаннями», що визначали розподіл аудиторії на кластери, були такі:

Ліберальні чи авторитарні цінності

- **прихильність до авторитарних цінностей** (оцінювалась на основі відповідей учасників про те, яким підходам до виховання дітей вони надають перевагу). Попередні дослідження засвідчили, що авторитарні інстинкти можуть співвідноситися з низкою інших соціальних, економічних і політичних уподобань.³³ У нашому опитуванні було використано загальноприйнятий набір запитань для вимірювання складових авторитарних інстинктів серед населення України. Він дозволив нам розподілити респондентів уздовж спектру авторитарних симпатій. Цей набір вимірює авторитарні інстинкти за допомогою низки фіксованих запитань про підходи до виховання дітей. Історично це вважається найбільш достовірним способом оцінювання латентних інстинктів. Авторитарні інстинкти не обов'язково означають бажання жити в авторитарних системах влади; вони радше виявляють тонші нюанси в інстинктивному тяжінні громадян або до «безпеки», або до «свободи».
- **толерантність щодо меншин** (оцінювалась на основі відповідей учасників про те, наскільки близько вони були б готові спілкуватися з представниками етнічних і релігійних меншин, людьми з обмеженими можливостями навчання та ЛГБТ спільнотою).

Ностальгія

- Учасників запитали, чи відчувають вони, що протягом їхнього життя певні його аспекти покращились, не змінились або погіршились.

Кадр із відео про життя у 1990-х | hromadske

³³ Наведене нижче дослідження містить огляд соціологічних підходів до вимірювання авторитарних цінностей та переваг шкали щодо підходів до виховання дітей: MacWilliams, Matthew C. 'Measuring Authoritarianism' [Вимірювання авторитаризму] у книзі The Rise of Trump: America's Authoritarian Spring [Сходження Трампа: Авторитарна весна Америки] (The Amherst College Press, 2016). Наявне за посиланням: <https://bit.ly/2O6wNTx>

Сподівання на майбутнє України

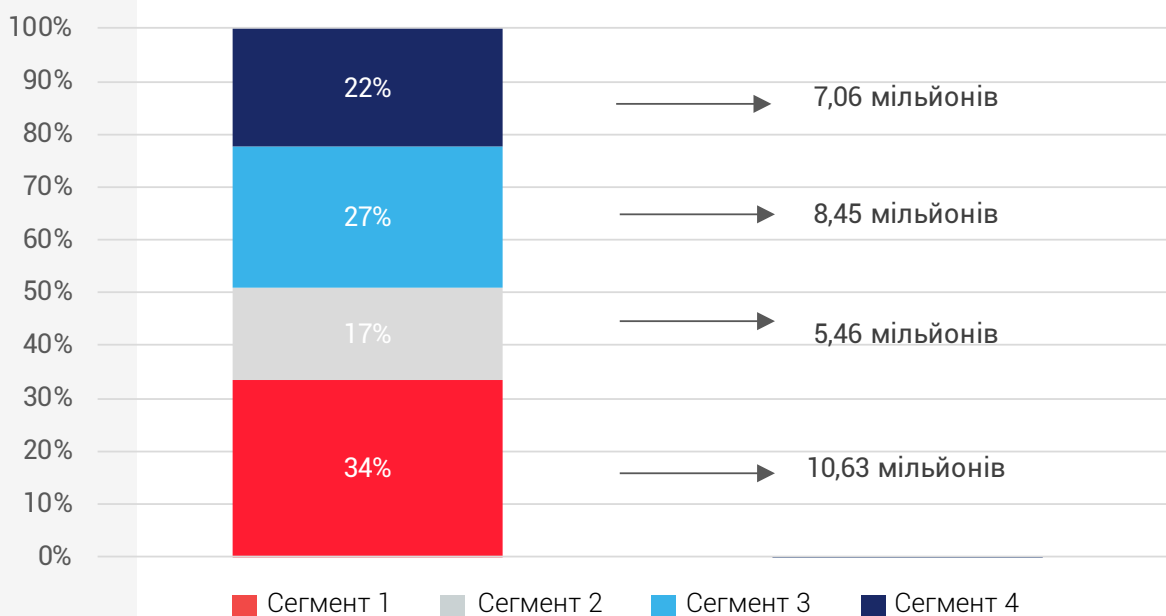
- Учасників запитали, якою вони хотіли б бачити Україну в майбутньому, та запропонували вибрати одну з таких відповідей: «мультикультурна країна, як Канада», «цілісна моноетнічна держава, як Польща», «захисниця прав людини», «країна, яка йде своїм окремим шляхом (економічним і політичним)», «потужна військова держава», «країна, інтегрована у глобальну економіку» та «Україна, яка ставить Україну понад усе».

Усі сегменти є широкими і можуть бути поділені на менші складові, але для цілей цього дослідження ми виділили чотири чітко окреслені сегменти:

- Сегмент 1:** молодше, краще освічене населення,³⁴ що переважно мешкає у великих містах західної України та в Києві.
- Сегмент 2:** молодше, краще освічене населення, що переважно мешкає у великих містах південної та східної України, зокрема в Одесі та Харкові.
- Сегмент 3:** сільське населення старшого віку, що переважно мешкає в західній Україні.
- Сегмент 4:** сільське населення старшого віку, що переважно мешкає в південній і східній Україні, зокрема в Одеській і Харківській областях.

³⁴ Для цілей цього дослідження, термін «міський» застосовується до сегментів, в яких більшість населення проживає або у великому місті (більш ніж мільйон мешканців) або у великому містечку (100 тисяч - мільйон мешканців). Термін «сільський» застосовується до сегментів, в яких більшість населення проживає у невеликому містечку (до 100 тисяч мешканців) або в селі.

Розподіл населення України по сегментах (18-75 років)

Географічні відмінності у ставленні до політики ідентичності та суперечливих історичних тем

У своєму ставленні до суперечливих історичних тем і питань, пов'язаних із політикою ідентичності, зазначені сегменти, в цілому, розділилися за географічною ознакою. Українці на заході України й у Києві більше підтримували українських повстанців-націоналістів часів Другої світової війни, переважно були прихильниками Помаранчевої революції 2004-2005 років і Євромайдану (Революції гідності) 2013-2014 років, частіше мали сильне відчуття гордості, що вони є українцями, та були більш схильними покладати відповідальність за нинішню війну на сході України на Росію. Українці на сході та півдні країни переважно не схвалювали українські націоналістичні сили часів Другої світової війни, здебільшого мали неоднозначне ставлення до Росії, як правило, менше пишалися своєю українською ідентичністю (хоча більшість респондентів усе ж зазначили, що горді бути українцями), переважно були налаштовані проти Помаранчевої революції та невизначено, часом вороже, ставились до Революції гідності. Тоді як представники старшого покоління в обох відповідних сегментах (3 і 4), як правило, відчували ностальгію за СРСР, між респондентами з молодших сегментів (1 і 2) була помітна різниця у сприйнятті Радянського Союзу: у Сегменті 1 (що мешкає здебільшого у великих містах на заході України й у Києві) переважало вороже ставлення до СРСР, а в Сегменті 2 (що мешкає здебільшого у великих містах на півдні та сході України) ставлення до Радянського Союзу зазвичай було амбівалентним.

Відмінності у ставленні до соціальних цінностей та сподіваннях на майбутнє між сільським і міським населенням

Водночас, відповіді на запитання нашої анкети про соціальні цінності та сподівання щодо майбутнього виявили відмінності між сільським і міським населенням, радше ніж між мешканцями різних географічних регіонів. Так, обидва міські сегменти поділяли більш ліберальні цінності відкритості та креативності, тоді як сільські сегменти надавали перевагу більш авторитарним цінностям, на кшталт контролю та дисципліни. Більш ліберальні цінності міських сегментів проявилися також у їхній відносно високій толерантності до меншин у порівнянні зі ставленням сільських сегментів. У визначенні пріоритетів на майбутнє міські сегменти набагато частіше, ніж сільські сегменти, обирали бачення України як «захисниці прав людини», тоді як переважним вибором для обох сільських сегментів було бачення України як «країни, що йде своїм окремим шляхом». Іншими словами, якщо придивитися, під нашаруванням розколів, які роздмухуються пропагандою,

Україна – типова західна країна з ліберальнішим міським населенням і консервативнішим сільським населенням.

Наша сегментація також показала, що виборців Володимира Зеленського, зокрема, об'єднало відчуття, що за їхніх часів життя погіршилося. Сегмент 1 був єдиним сегментом, у якому більшість вважала, що життя покращилось. Це також був єдиний сегмент, який голосував переважно за Петра Порошенка.

Детальні графіки, що відображають результати сегментації та опитування з ключових питань, наведено у додатку до цього звіту.

Основні характеристики чотирьох сегментів викладено в нижченаведеній таблиці.

СЕГМЕНТ 1

Сегмент 1 – це добре освічені жителі великих міст, переважно у віці до 50 років. Вони найчастіше мешкають на заході України й у Києві. Більшість представників Сегмента 1 мають роботу та найкраще фінансове становище, порівняно з представниками всіх інших сегментів. 50% з них удома розмовляють українською, а решта 50% розмовляють російською чи обома мовами однаково.

Сегмент 1 – єдиний з усіх сегментів, де більшість вважає, що їхнє життя покращилось. Представники Сегмента 1 також набагато частіше висловлювали переконання, що наступне покоління житиме заможніше.

Сегмент 1 показав найвищий рівень патріотизму з-поміж усіх сегментів. Його представники найчастіше позитивно ставляться до Степана Бандери та найбільш вороже – до СРСР; вони здебільшого вважають Росію винною у розв'язуванні нинішньої війни на сході України.

Представники цього сегменту надають перевагу ліберальним цінностям, приватній власності й особистій відповідальності, радше ніж сподіваються на державу.

Сегмент 1 – єдиний, в якому більшість голосувала за Порошенка у другому турі президентських виборів 2019 року.

СЕГМЕНТ 2

Сегмент 2 – це добре освічені жителі міст, переважно у віці до 50 років. Вони найчастіше мешкають у великих містах на півдні та сході України. Більшість представників Сегмента 2 мають повну чи неповну зайнятість. Вони менш заможні, ніж Сегмент 1, проте їхнє матеріальне становище краще середнього. Вдома вони розмовляють переважно російською (хоча немала частка (40%) розмовляє вдома українською).

Сегмент 2 має багато спільного з Сегментом 1: його представники також поділяють ліберальні цінності, вони є прихильними до приватного сектору та негативно ставляться до надмірної залежності від держави.

Однак у випадках, коли Сегмент 1 з оптимізмом дивиться у майбутнє та більше за інших довіряє інституціям, Сегмент 2 демонструє цинізм і недовіру.

Сегмент 2 неоднозначно ставиться до СРСР, ностальгує за деякими речами з радянського минулого, проте не схвалює придушення певних свобод у СРСР. Вони переважно негативно ставляться до Степана Бандери.

Люди з Сегмента 2 найменше з усіх сегментів схильні пишатися тим, що вони є українцями. Вони також частіше вважають, що Україна несе основну відповідальність за нинішню війну (хоча більшість покладає головну відповідальність на Росію).

Більшість у Сегменті 2 голосувала за Зеленського у другому турі президентських виборів 2019 року.

СЕГМЕНТ 3

Значна більшість представників Сегмента 3 – жителі сіл, селищ і маленьких містечок, переважно старші за 50 років. Вони мають нижчий за середній рівень добробуту; серед них більше пенсіонерів, ніж в інших сегментах. Більшість у Сегменті 3 не має вищої освіти.

У Сегменті 3 більше мешканців західної України, ніж інших регіонів. Проте тут також доволі велика частка жителів центральної (36%) та південної (22%) України. Представники Сегмента 3 найчастіше розмовляють удома українською мовою і частіше, ніж інші сегменти, мешкають у селі чи маленьких містечках.

Люди в Сегменті 3 найбільш прихильні до авторитарних цінностей та найменш толерантні щодо меншин. Більшість із них вважає, що на їхньому віку життя погіршилося.

Для Сегмента 3 характерне сильне почуття української національної ідентичності та гордості. Його представники більше, ніж представники Сегментів 2 та 4, схильні позитивно ставитися до Степана Бандери.

Більшість у Сегменті 3 голосувала за Зеленського у другому турі президентських виборів 2019 року.

СЕГМЕНТ 4

Більшість представників Сегмента 4 – жителі сіл, селищ і малих містечок, переважно старші за 50 років. Вони живуть здебільшого на півдні та сході України. Більшість розмовляє вдома російською. Вони найменш забезпечені з усіх сегментів. Більшість не має вищої освіти.

У Сегменті 4 переважає впевненість, що за їхніх часів життя стало гірше – таку думку поділяють аж 91% з них. Вони також найбільше схильні вважати, що наступне покоління житиме бідніше.

Люди в Сегменті 4 найчастіше сумують за Радянським Союзом і негативно ставляться до Степана Бандери. Вони також переважно вважають, що російський та український народи мають спільну спадщину й історію, які неможливо відокремити.

Представники Сегмента 4 найменше схильні покладати відповідальність за війну виключно на Росію (хоча все ж вважають, що Росія несе більшу відповідальність, ніж Україна). Вони також найменше підтримували революції 2004-2005 та 2013-2014 років.

Більшість у Сегменті 4 голосувала за Зеленського у другому турі президентських виборів 2019 року.

Києво-Печерська лавра, Київ, Україна. Фото Максима Дяченка

Фокус на двох міських сегментах

Наше опитування та сегментація показали, що групи, розділені через політику ідентичності та маніпулятивні історичні наративи, насправді мають багато спільних політичних і соціальних цінностей.

Ми вирішили зосередити свій проєкт на пошуку шляхів залучення двох міських, молодших і краще освічених сегментів, оскільки вони активніші у цифрових мережах і саме їхні представники є провідниками змін в Україні. Однаково активне залучення цих двох груп створить потенціал для формування сильної продемократичної спільноти.

Ці два кластери аудиторії мають такі розбіжності та спільні риси:

СЕГМЕНТ 1

середній вік 39 років; міські жителі переважно із західної України та Києва; більшість має вищу освіту та роботу

СЕГМЕНТ 2

середній вік 40 років; міські жителі переважно з південної та східної України; більшість має вищу освіту та роботу

а) Розбіжності:

Фото Адміністрації Президента України

C1

Голосували за Порошенка

Підтримують Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року

Дуже патріотичні

Звинувачують у війні Росію

Здебільшого позитивно ставляться до українських націоналістичних сил часів Другої світової війни (Бандери, Української повстанської армії)

Вороже ставляться до СРСР

Підтримують закони про декомунізацію, зокрема перейменування вулиць і міст, названих на честь комуністів

Найменше відчують ностальгію, вважаючи, що за їхніх часів життя покращилося

Більше, ніж у цілому по країні, довіряють українським і західним ЗМІ (хоча слід зазначити, що довіра до медіа низька в усіх сегментах)

C2

Голосували за Зеленського

Не підтримують Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року

Менше пишаються тим, що є українцями

Більше схильні звинувачувати у війні Україну (хоча все ж покладають більше відповідальності за це на Росію, ніж на Україну)

Вкрай негативно ставляться до українських націоналістичних сил часів Другої світової війни

Неоднозначно, а іноді з ностальгією ставляться до СРСР, вважаючи, що Радянський Союз мав цінності справедливості та рівності, хоча визнають існування порушень прав людини та економічних труднощів у ті часи

Загалом більше відчують ностальгію, вважаючи, що за їхніх часів життя погіршилося

Загалом більше відчують ностальгію, вважаючи, що за їхніх часів життя погіршилося

Менше довіряють ЗМІ, ніж у Сегменті 1; особливо низький рівень довіри до українських місцевих і загальнонаціональних медіа

б) Спільні риси

Сегмент 1 і Сегмент 2 **відкидають авторитаризм** і надають значно більшу, ніж решта, перевагу **індивідуалізму, конкуренції та приватній власності**

Обидва сегменти значно толерантніше, ніж інші, ставляться до етнічних меншин і ЛГБТ спільноти

Три з семи можливих пріоритетів щодо майбутнього України, які найчастіше обирали обидва сегменти, включали бачення країни як «захисниці **прав людини**» та «країни, **інтегрованої у глобальну економіку**»

Програмадянська ідентичність: обидва сегменти повністю згодні з тим, що «всі люди, які живуть в Україні, можуть бути українцями незалежно від їхнього етнічного / расового, географічного походження, релігійних переконань та / або мови, якою вони говорять».

2.2

Фокус-групи

На додачу до опитування та сегментації аудиторії ми провели обговорення у фокус-групах. Матеріали для обговорень у фокус-групах розробила керівниця Відділу досліджень програми «Арена» при Лондонській школі економіки Софія Гастон. Згадані обговорення дозволили нам глибше зрозуміти, як респонденти сприймають історію і які у них соціальні цінності та політичні погляди у ширшому контексті.

Щоб краще розуміти настрої по всій країні ми провели низку обговорень у фокус-групах не лише з представниками Сегментів 1 і 2, а й із загальнонаціонально репрезентативними групами, сформованими за демографічними ознаками. Це були окремі групи жінок, людей старшого віку, молодих людей та людей зі сходу України. Загалом ми провели сім фокус-груп: чотири у Києві та три в Одесі. Попри існування протилежних поглядів щодо політики ідентичності та суперечливих питань історії, виявилось, **що людей в усіх фокус-групах об'єднують певні історичні теми.** Це було особливо очевидно, коли йшлося про спільний досвід недавнього минулого, зокрема про **травми пізнього радянського періоду та 1990-х років, що є спільними для всіх учасників.**

Нижче наведено основні висновки з обговорень у фокус-групах таких питань, як сприйняття національної ідентичності, ставлення до історії, ширших соціальних і політичних цінностей.

Кадр із відео про солідарність кримських татар і євреїв в Україні | hromadske

Сильне загальне почуття громадянської ідентичності, але розбіжності стосовно політики ідентичності

- Відповідаючи на запитання про складові ідентичності, учасники всіх груп надали перевагу громадянській ідентичності, яка формується на основі спільного місця проживання, патріотизму і почуття «відданості» українському суспільству, а не на основі етнічної належності чи мови.
- Виникали певні суперечливі теми й постаті, яскравим прикладом яких є Степан Бандера. Одні учасники ставилися до нього негативно, а інші сприймали його як позитивний символ української ідентичності.
- У групі, що складалась із представників Сегмента 1 і Сегмента 2, відбулася суперечка щодо сприйняття ідентичності: учасники з Сегмента 2 були прихильнішими до плюралізму, тоді як учасники з Сегмента 1 воліли розбудовувати міцну основу ідентичності навколо мови, культури та історії.
- Хоча в групах виникали певні суперечки, учасники були дуже відкритими до спілкування та швидко знімали напругу, знаходячи спільну мову.

““

Ми живемо тут разом, люди різних національностей, але ми маємо спільну долю.

Сегмент 2

““

Для мене національна ідентичність дійсно важлива. Українські пісні та казки навчили мене любити мою країну.

Сегмент 1

““

Бандера боровся за українські цінності, він був патріотом.

Молодіжна група

““

Українська ідентичність – це те, що відчуваєш всередині, те, як проявляєш свій патріотизм.

Жіноча група

““

Люди забагато говорять про Бандеру; я вважаю, що він – негативний персонаж.

Група зі Сходу України

Деякі розбіжності у ставленні до Росії

- У фокус-групі, що поєднувала представників Сегмента 1 і Сегмента 2, проявилися деякі розбіжності у ставленні до Росії. Хоча кілька учасників з Сегмента 2 визнали факт російської агресії, вони принципово вважали траєкторії обох країн нерозривно пов'язаними. Лише після наполегливого прохання визначити відмінності у характері росіян і українців учасники з Сегмента 2 критично оцінили своїх російських сусідів як «шовіністів», нетерпимих і, на відміну від українців, неприємних у спілкуванні.
- Водночас, учасники з Сегмента 1 явно вороже ставилися до Росії та засуджували російську агресію проти України. Вони спростовували погляди росіян на Україну як на частину російської «імперії» та підкреслювали відмінності не лише у характері, а й в історії, культурі та ідентичності.

Учасники з Сегмента 2:

- *«Я б хотів, щоб наші [україно-російські] стосунки були мирними та дружніми.»*
- *«Ми маємо бути добрими сусідами ... принаймні, щоб не було конфліктів.»*
- *«Сподіваюся, що в майбутньому буде порозуміння, і все буде добре.»*

Учасники з Сегмента 1:

- *«Вони [росіяни] вважають нас братським народом, але ми бачимо, як вони поводяться.»*
- *«Росіяни думають, що ми – одна країна, що ми не є незалежними, що ми – їхня частка.»*
- *«Вони вважають нас частиною своєї імперії.»*

Палке бажання свободи як визначальна риса українців

- Загальною темою в наших національно репрезентативних групах, з якими ми поглиблено обговорювали сприйняття української ідентичності, була ідея «вільного духу» українців. Учасники вважали його визначальною рисою українців, а росіян сприймали як людей, що прагнуть, аби ними правив «цар».
- Декілька учасників також з гордістю говорили про мужність українців у боротьбі за свободу упродовж всієї історії.

Кадр із відео про страйки павлоградських шахтарів | hromadske

Група старшого віку: *«[Маємо]вільний дух – нам не потрібен король чи цар. Ми цінимо свободу набагато більше, ніж росіяни.»*

Група зі Сходу України: *«Ми весь час за щось боремось. Упродовж історії весь час війна – ми відстоюємо свою позицію.»*

Група зі Сходу України: *«[Вільний дух] – то національна риса українців. А в Росії у них царі, й вони завжди хочуть, щоб ними правив якийсь цар.»*

Загалом неоднозначне ставлення до СРСР, але спільні травми об'єднують

- Наші фокус-групи демонстрували змішане ставлення до Радянського Союзу. З одного боку, деякі учасники говорили про радянську добу як про стабільніший час, коли люди були моральніші, а почуття єдності – сильніше. Таке ставлення особливо характерне для національно репрезентативної групи старшого віку, а також для наших груп із Сегмента 2. З іншого боку, учасники всіх груп негативно відгукувалися про черги та дефіцит товарів у СРСР, а також про відсутність свободи слова.
- Протилежні погляди на СРСР були особливо очевидними у фокус-групі, що поєднала Сегмент 1 і Сегмент 2: представники Сегмента 1 були більш вороже налаштовані до Радянського Союзу. Однак, попри явні розбіжності в загальному ставленні до Радянського Союзу, **учасники всіх фокус-груп доходили згоди в обговоренні спільних травм пізнього радянського періоду, не в останню чергу Чорнобильської катастрофи.**

- У фокус-групах, що склалися з представників Сегмента 1 і Сегмента 2, учасники самі підняли тему **війни в Афганістані** та розповіли про негативний досвід родичів, які там воювали. Вони однаково негативно оцінювали радянську цензуру у висвітленні Афганської війни та байдужість СРСР до життя окремих солдатів. Деякі також називали Афганську війну переломною точкою, коли люди втратили віру в радянські ідеали.

Сегмент 2: *«Мій дядько загинув в Афганістані. Він розповідав мені про війну. Його розповіді кардинально відрізнялись від тієї «правильної історії», яку нам подавало телебачення.»*

Сегмент 2: *«До смерті Сталіна люди вірили в комунізм. Моя мати перестала вірити в комунізм після Афганської війни. Всі зневірилися, тому що еліта перестала вірити.»*

- Деякі учасники також торкалися теми **непроговорених травм радянського періоду:**

Сегмент 2: *«У моїй родині взагалі не говорили про це [радянський період].»*

Кадр із відео про Афганську війну | hromadske

Група зі Сходу України: *«У моїй сім'ї ані мама, ані тато не розповідали мені про Голодомор.»*

Сегмент 2: *«Ми з бабусяю ніколи не обговорювали проблеми Радянського Союзу.»*

Спільний досвід життя у бурхливій 1990-ті

- Ми детально обговорювали життя в 1990-х роках у наших фокус-групах з Сегментом 1 і Сегментом 2. Усі учасники згадували величезні економічні, політичні та соціальні потрясіння, пережиті ними та їхніми родинами упродовж першого десятиліття після розпаду СРСР.
- Учасники добре пам'ятали тогочасні труднощі та те, як втратили контроль над власним життям. Вони з боєм говорили про почуття «ганьби», якої багато хто зазнав у 1990-х, коли високоосвічені професіонали змушені були працювати на кількох роботах, і, щоб якось забезпечити родину, у вільний час, наприклад, торгувати дрібними товарами:

Сегмент 2: *«Багато людей не розуміли, що сталося – люди були шоковані.»*

Сегмент 2: *«Ми мали купони – фактом [через інфляцію] всі стали мільйонерами.»*

Сегмент 1: *«Іноді люди опинялись у лікарні й не мали грошей заплатити за операцію.»*

Сегмент 2: *«У 1990-х мої батьки торгували. Люди вважали нас спекулянтами, було дуже соромно.»*

Сегмент 1: *«Я пам'ятаю дику інфляцію та що світла не було.»*

Кадр із відео про українську радянську художницю Аллу Горську |hromadske

Група старшого віку: *«Тоді було страшно. Люди втратили роботу та заощадження. Не було впевненості в завтрашньому дні. Йшлося лише про виживання.»*

Жіноча група: *«Нас залишили напризволяще. Ми мали самі про себе піклуватись.»*

Жіноча група: *«Був страх перед невідомим. Люди не знали, що на них чекає завтра.»*

- Однак представники обох сегментів відзначали **життєстійкість**, яку проявили українці, адаптуючись до нового середовища та допомагаючи одне одному пережити труднощі:

Сегмент 2: *«Найкращим тоді було те, що люди допомагали один одному, безкорисливо, щиро.»*

Сегмент 1: *«У 1990-х найважливішим умінням було навчитися щось продавати.»*

Сегмент 2: *«Наші сусіди зі мною сиділи, поки мама продавала сувеніри морякам, завжди хтось допомагав вижити.»*

Сегмент 2: *«У той час багато хто змінив професію, зміг вирулити.»*

Спільне переконання, що розкол на Схід і Захід зумовлений елітами

- Учасники всіх наших фокус-груп розуміли, яку роль відіграють ЗМІ та політичні сили у поглибленні розколів у країні:

Молодіжна група: *«ЗМІ говорять про розрив між сходом і заходом, тому психологічно дуже складно.»*

Група старшого віку: *«Немає роз'єднання, ми єдині – просто нас роз'єднує інформаційна війна.»*

Група зі сходу України: *«Дуже багато пропаганди. Коли почалася війна, я боялася сказати, що я зі сходу України, тому що до нас погано ставились.»*

Сегмент 1: *«Щоб їм було легше управляти, наші політики налаштовують людей один проти одного: схід проти півночі, південь проти заходу.»*

Загальне глибоке занепокоєння через корупцію

- Серед учасників усіх фокус-груп існував консенсус щодо необхідності боротьби з корупцією. Вони висловлювали глибоке розчарування через безкарність корумпованих політиків та сильне бажання притягти корумпованих чиновників до відповідальності за допомогою ефективнішого законодавства, системи правосуддя та незалежних органів контролю за діяльністю посадовців.

Сегмент 2: *«Нам потрібна серйозна система нагляду за діяльністю політиків, щоб виявляла, чи вони беруть хабарі та чи дотримуються правил належної поведінки.»*

Сегмент 1: *«Джерелом корупції є олігархія.»*

Група старшого віку: *«Корупція – проблема номер один в Україні.»*

Молодіжна група: *«Нам необхідно запровадити ефективну систему відповідальності тих, хто при владі.»*

Жіноча група: *«Корупція пов'язана зі злочинністю. Якщо високопосадовці замішані у злочині, вони можуть це зам'яти.»*

Група зі сходу України: *«Ті, що стоять на блокпостах, заробляють на хабарах величезні гроші.»*

Поширена віра у можливість змін

- Окрім Сегмента 1, інші сегменти сприйняли обрання Зеленського президентом України як волевиявлення людей і прояв «народовладдя», що кидає виклик корумпованій системі.
- Попри попередні розчарування українці залишаються переконаними, що громадськість і політики здатні домогтися змін. **Ця віра у можливість змін набагато відчутніша, ніж у цинічних провідних демократіях.**

Молодіжна група: *«[З обранням Зеленського] ми показали, що в Україні насправді є демократія, на відміну від Білорусі та Росії.»*

Група зі сходу України: *«Люди знизу можуть впливати на тих, хто нагорі. Якщо тобі щось не подобається, ти можеш висловити протест і змінити це.»*

Група старшого віку: *«Зараз при владі людина з іншої системи. Треба дати йому час, щоб побачити, чи він здатний запровадити якісь зміни.»*

Молодіжна група: *«Ми сьогодні маємо варіанти. Кожний громадянин може приєднатися до різних ініціатив і проголосувати за якісь проекти на рівні району. Якщо проєкт набере достатньо голосів, держава повинна його реалізувати. Місцева влада створює культурні простори, покращує школи.»*

Погляди на війну з Росією

- Учасники всіх фокус-груп одноставно поклали на Росію відповідальність за війну на сході України. Водночас, вони висловлювали невдоволення українським урядом, який дозволив конфлікту тривати так довго. На думку учасників, війну підживлюють певні бізнес інтереси, в тому числі з української сторони. Учасники, особливо з Сегмента 2, заявляли, що жодним чином не можуть впливати на ситуацію, пов'язану з війною, і тому не сприймають конфлікт як «свою» війну.
- Багато учасників відчували війну через її вплив на економіку країни.

Сегмент 2: *«Війна триває тому, що це комусь вигідно.»*

Сегмент 2: *«Завжди є ті, хто наживається на війні.»*

Молодіжна група: *«На війну списують усе погане й незаконне, що відбувається у владі.»*

Жіноча група: *«Всі кошти туди йдуть – це шкодить нашій економіці.»*

Негативне ставлення учасників з Сегмента 2 до Революції гідності

- Ми предметно обговорювали тему Революції гідності (Євромайдану) лише у фокус-групах з представниками Сегмента 2, які висловлювали переважно негативне ставлення до протестів. Більшість учасників з Сегмента 2 визнавали, що на самому початку протестів активісти виходили з власної ініціативи та мали добрі наміри. Проте у Сегменті 2 переважала думка, що на пізніших етапах багатьох активістів до такої участі заохочували фінансово.

фото Євгена Фельдмана у Вікіпедії

Учасники з Сегмента 2:

- *«Для мене Майдан став початком кінця України.»*
- *«Кажуть, що всім платили – людям платили, щоб вони виходили.»*
- *«На початку все було по-справжньому, вони дійсно вийшли на Майдан на знак протесту. Але потім з'явилося більше проплачених людей.»*
- *«Росія з Америкою борються між собою, саме тому в нас такі серйозні проблеми тут, в Україні.»*
- *«Спочатку це було щиро, а потім уже не було так. Потім платили.»*

Загалом, результати обговорень у фокус-групах показали, що українці з протилежними поглядами мають спільний досвід і схожі травми, пов'язані з такими історичними подіями і явищами, як війна в Афганістані, Чорнобильська катастрофа та економічна нестабільність 1990-х років. Вони також засвідчили, що українці готові почути одне одного; навіть суперечливі теми не викликали надміру агресивних суперечок (як це часто буває у фокус-групах між, наприклад, прихильниками та противниками виходу з ЄС у Великобританії). Під час дискусій у фокус-групах було виявлено низку інших точок дотику, безпосередньо не пов'язаних із цим проєктом, а саме навколишнього середовища та еміграції. Ми детальніше розглянемо ці моменти в розділі рекомендацій щодо подальших досліджень.

СТВОРЕННЯ ТА ВПЛИВ КОНТЕНТУ

3.1

Стратегія щодо контенту

Завдяки соціологічним дослідженням і аналізу аудиторії ми змогли визначити сегменти аудиторії, яких роз'єднує політика ідентичності та різні історичні наративи, а також краще побачили цінності, що є спільними для всіх роз'єднаних сегментів. Нашим наступним кроком стали обговорення у фокус-групах. Ці обговорення поглибили наше розуміння певного спільного історичного досвіду, який потенційно здатен об'єднати розрізнені аудиторії. Спираючись на результати соціологічних досліджень і обравши Сегменти 1 та 2 за ключову аудиторію, ми працювали з видатними істориками та культурологами Сергієм Плохієм, Ярославом Грицаком, Володимиром Єрмоленком, Рорі Фінніном та Сергієм Єкельчиком, щоб запропонувати нові підходи до обговорення й осмислення історичних тем, які можуть допомогти подолати поляризацію в Україні, а також сприяти формуванню спільних цінностей для майбутнього. Далі ми розвинули ці ідеї спільно з командою тележурналістів hromadske під керівництвом Наталі Гуменюк, щоб створити свою стратегію виробництва контенту. hromadske – одне з незалежних українських ЗМІ, яке позиціонує себе як «громадський» мовник. hromadske вже тривалий час працює на цифрових онлайн-платформах, а також мовник запустив більш традиційний телеканал.

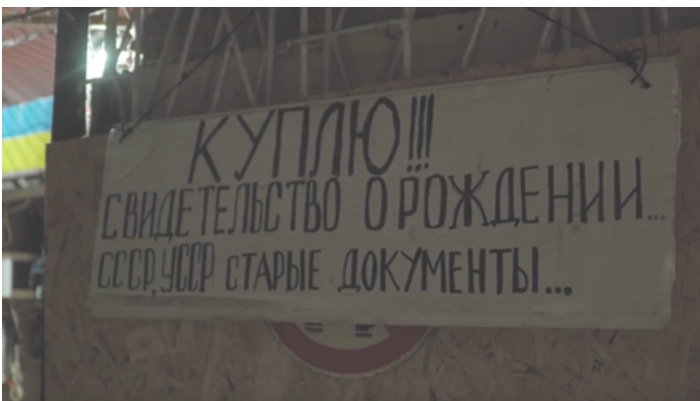
За результатами обговорень ми визначили такі цілі нашої стратегії з виробництва контенту:

- Дослідити спільний досвід і травми новітньої історії;
- Винести на передній план спільні цінності для майбутнього;
- Подолати бінарне сприйняття історії: чи міг би Сегмент 1 визнати певні досягнення радянської доби? Чи міг би Сегмент 2 сприйняти критику на адресу СРСР?
- Проаналізувати національну ідентичність крізь призму мультикультуралізму та прав людини: наше початкове опитування показало, що обидва сегменти поділяють розуміння української ідентичності як громадянської, є толерантними до етнічних меншин і вважають захист прав людини ключовим пріоритетом для України.

З огляду на зазначені цілі, ми працювали з журналістами hromadske, щоб створити шістнадцять відео тривалістю від трьох до чотирьох хвилин, які призначалися для різних аудиторій у Facebook. За форматом вони базувалися на інтерв'ю, які супроводжувалися архівними кадрами. Найчастіше це були інтерв'ю зі звичайними людьми, що самі пережили описувані події. Усі відео мають україномовну та російськомовну версію. Ми не помітили будь-якої статистично значущої різниці в рівні залучення користувачів з наших сегментів, яка залежала б від мови відеоматеріалів.

Ми згрупували відео за 6 темами

(див. описи та посилання на всі відеоісторії у Додатку):

1990-ті роки (2 відео):

два відео про те, як звичайні люди давали собі раду в умовах бурхливих змін у 1990-ті роки. Мета цих відео – дослідити спільну травму, яку спричинили економічні негаразди 1990-х років, з акцентом на стійкості українців, які пережили той період.

Травма пізнього радянського періоду (3 відео):

декілька відеоісторій про досвід людей під час Чорнобильської катастрофи та війни в Афганістані. Мета цих сюжетів – дослідити спільні травми пізнього радянського періоду, пригадуючи конкретні епізоди спільної недавньої історії, водночас уникаючи широких узагальнень стосовно СРСР.

Спадок радянської України (2 відео):

відео про досягнення українського радянського мистецтва та кібернетики, близькі як для Сегмента 1, що переважно вороже ставиться до СРСР, так і для Сегмента 2, який більш схильний до ностальгії за радянським минулим.

Національна ідентичність (4 відео):

відео, які розглядають національну ідентичність в розрізі громадянської ідентичності, мультикультуралізму та боротьби за українські національні права та права людини в СРСР.

Протестні рухи (4 відео):

відео про різні українські протестні рухи – селянське повстання проти сталінської колективізації, страйк шахтарів у 1989 році та виступи проти радянської міліції. Крім того, ми зняли одне відео, що виходить за рамки українського контексту та розповідає історію боротьби з корупцією в Перу.

Суперечлива історія (1 відео):

у заключному відео ми навмисно торкнулися більш контроверсійної теми масових убивств польських мирних жителів українськими націоналістами у 1943-1945 роках. За допомогою цього відео ми прагнули перевірити, чи спосіб подання такої складної теми через особисту історію конкретної людини вплине на відкритість аудиторії з наших сегментів до сприйняття суперечливих питань історії.

Головним чинником у виборі теми для відеоісторій було те, чи мають вони потенціал розповісти аудиторії щось нове, вийти за межі загально обговорюваних історичних тем, сприйматися як щось актуальне і, отже, мати найкращі шанси залучити аудиторію. Наприклад, відео про кібернетичну науку в радянській Україні не лише висвітлює тогочасні досягнення жінок-учених, але й показує директорку організації «Жінки, які кодять», яка розповідає про роль жінок, котрі сьогодні працюють в ІТ-сфері. Відео про павлоградських шахтарів знайомить глядачів із чоловіками, які безпосередньо брали участь у страйках 1989 року, а також із їхніми синами, і порушує питання про те, чи готове молодше покоління до таких сміливих дій, як їхні батьки 30 років тому. Автори відео про 1990-ті роки прагнули дослідити нерозказані історії того болісного десятиліття – періоду, що досі отримав вкрай мало уваги в публічному дискурсі в Україні.

Окрім відеоісторій, знятих журналістами hromadske, ми випробували два відео, створені для українського телебачення. Одне відео, зняте українським Суспільним мовником, присвячено спростуванню міфів про провідника українських націоналістів Степана Бандеру. Друге, виготовлене інформаційним Каналом 24, досліджує історію Української повстанської армії під час Другої світової війни. В обох відео зроблено спробу збалансовано висвітлити ці історичні теми, які часто стають інструментом російської державної пропаганди.

Для того, щоб перевірити реакцію аудиторії на запропоновані відео, ми провели два види оцінювання:

- **Онлайн опитування:** Учасники з Сегмента 1 і Сегмента 2 долучилися до онлайн опитування, в рамках якого вони переглянули відео та дали відповіді на низку запитань. Деякі запитання безпосередньо стосувалися переглянутих відео чи групи відео. У кожному сеансі ми вимірювали рівень **довіри** аудиторії до кожного відео. Наш показник довіри, розроблений разом з Відділом медіа та комунікацій Лондонської школи економіки, формувався на основі відповідей на п'ять запитань, які мали з'ясувати, чи сприймає аудиторія відеоконтент як такий, що є вартим довіри. Ми запитували, чи вважають учасники, що переглянуте відео точно, достовірно, правдоподібно, інформативно та чесно відображає підняту тему. Потім ми розраховували загальний бал довіри як середнє арифметичне з усіх п'яти відповідей.
- **Цифровий таргетинг (поширення матеріалів серед цільових онлайн аудиторій):** ми націлювали відео окремо на кожний із двох обраних сегментів, щоб виміряти рівень їхнього залучення. З цією метою ми підготували таргетовану (цільову) рекламу на Facebook, а наша платформа дозволила нам розіслати контент конкретним групам. За допомогою різноманітних фільтрів для відбору аудиторії за демографічними характеристиками та інтересами ми змогли сформувати репрезентативні групи для Сегмента 1 та Сегмента 2. Відтак ми прицільно поширили контент окремо серед користувачів з Сегмента 1 та Сегмента 2, щоб виміряти рівень їхнього залучення при перегляді відео від hromadske. Ключовим показником у такому вимірюванні став **коефіцієнт утримання уваги** користувачів: кількість переглядів тривалістю щонайменше 15 секунд, поділена на кількість появ нашої реклами у стрічці новин користувачів Facebook («показів»). Іншими словами, коефіцієнт утримання уваги користувачів показує відсоток людей, котрі, отримавши можливість переглянути відео, дивились його впродовж певного часу.

На додачу до онлайн опитування та цифрового таргетингу ми провели **ретельний якісний аналіз коментарів**, зроблених на офіційних Facebook сторінках hromadske після перегляду відео.

Фото Дениса Родіоненка на Unsplash

3.2

Результати

- Довіра є

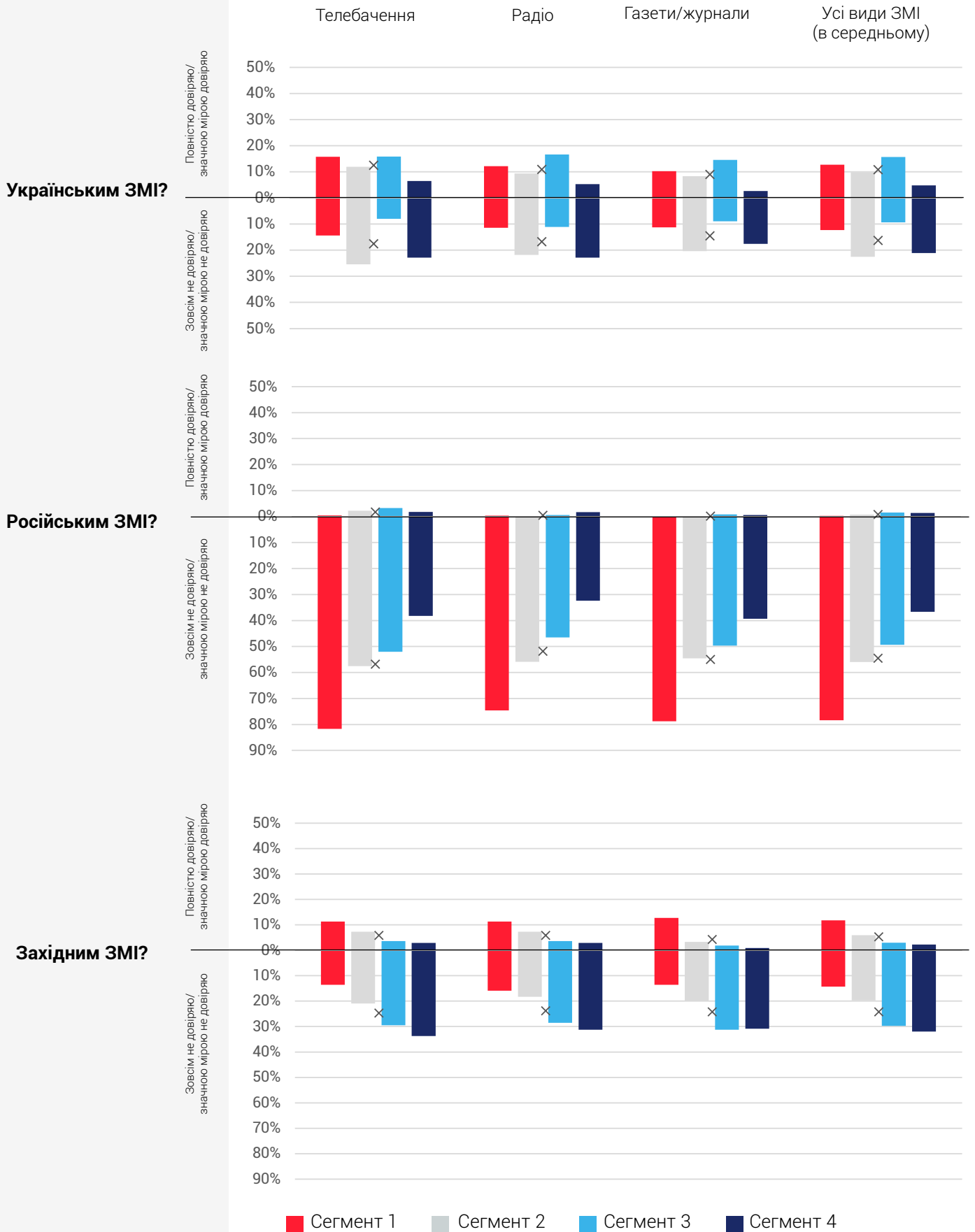
У цьому проєкті нашим пріоритетним критерієм була довіра. Ми прагнули створити відеоісторії, які не лише викликали б високий рівень довіри загалом, але й сприяли б значному зближенню між рівнями довіри в обох сегментах, коли обидві сторони однаково довіряли б контенту. Сьогодні загальною проблемою України та світу є політизація довіри: люди схильні довіряти лише тим медіа, яким надають перевагу в їхньому колі спілкування, у так званій «бульбашці». Загальний брак довіри до місцевих і національних ЗМІ в Україні створює поживний ґрунт для наративів ворожої держави. Кремлівські наративи часто спрямовані на культивування цинізму,³⁵ а отже фактор довіри є особливо актуальним для України.

Як показало наше опитування на початку цього проєкту, рівень довіри до українських і західних ЗМІ в Сегменті 1 є вищим за середній (і надзвичайно низьким по відношенню до російських ЗМІ), тоді як Сегмент 2 має низький рівень довіри до всіх ЗМІ. Ми прагнули створити точний різноплановий контент на історичну тематику, що викликав би довіру аудиторії в обох сегментах, але оскільки Сегмент 2 з більшим цинізмом ставиться до ЗМІ загалом, нашим пріоритетним завданням було здобути довіру саме цієї аудиторії.

35 Див:

- Jankowicz, Nina, "How to Lose the Information War: Russia, Fake News, and the Future of Conflict" [Як програти в інформаційній війні: Росія, фальшиві новини та майбутнє конфлікту], I.B. Tauris (2020).
- Paul, Christopher, Matthews, Miriam. "The Russian 'Firehose of Falsehood' Propaganda Model: Why It Might Work and Options to Counter It" [Російська модель пропаганди «Пожежний шланг зі струменем брехні»: чому це спрацьовує та як їй протидіяти], RAND Corporation (2016). Наявне за посиланням: <https://bit.ly/2DxdqRv>

Наскільки ви довіряєте / не довіряєте*

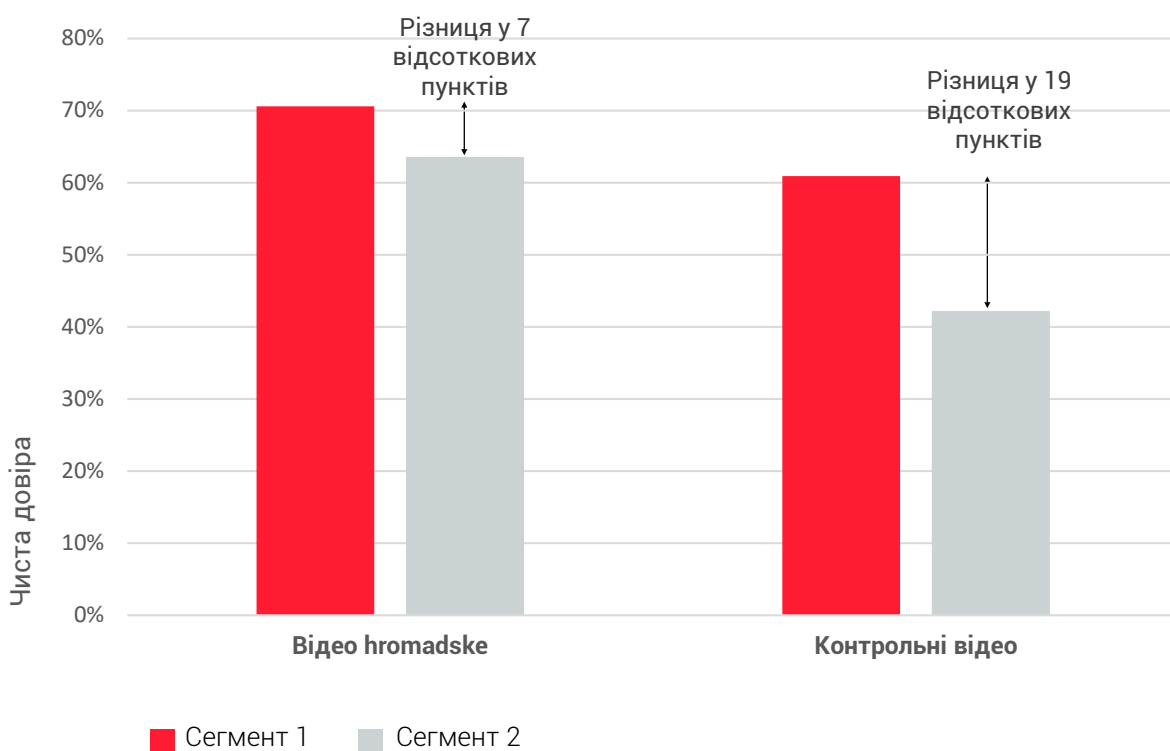

*Респондентам запропонували оцінити власний рівень довіри до українських, російських і західних ЗМІ за семибальною шкалою від «повністю довіряю» до «повністю не довіряю». На діаграмах наведено дані про два варіанти відповідей з обох кінців шкали. Чорними хрестиками позначено середні показники по країні.

Відео, які ми зробили з hromadske, отримали загальну довіру обох сегментів. Рівень довіри до них виявився вищим, аніж той, який ми спостерігали в нашому початковому опитуванні, та той, який отримали контрольні відео, зняті двома українськими телеканалами. У Сегменті 2 лише 42% респондентів були «частково згодні», «згодні» чи «повністю згодні», що контрольні фільми є вартими довіри. Водночас, рівень довіри до відео, знятих hromadske, у Сегменті 2 був набагато вищим, а показник чистої згоди* становив 64%. У випадку з відео від hromadske спостерігалось також набагато більше зближення між рівнями довіри двох сегментів: різниця між рівнями довіри Сегмента 1 та Сегмента 2 щодо контрольних відео становила 19 пунктів, а щодо відео hromadske вона скоротилася до 7 пунктів. Три наші відеоісторії («Афганська війна», «Боротьба з корупцією в Перу» та «Павлоградські шахтарі») отримали понад 70% чистої довіри навіть у Сегмента 2.

*Показник чистої згоди – сумарні дані для варіантів відповідей «повністю згодні», «згодні», «частково згодні».

Відео hromadske / Контрольні відео: довіра

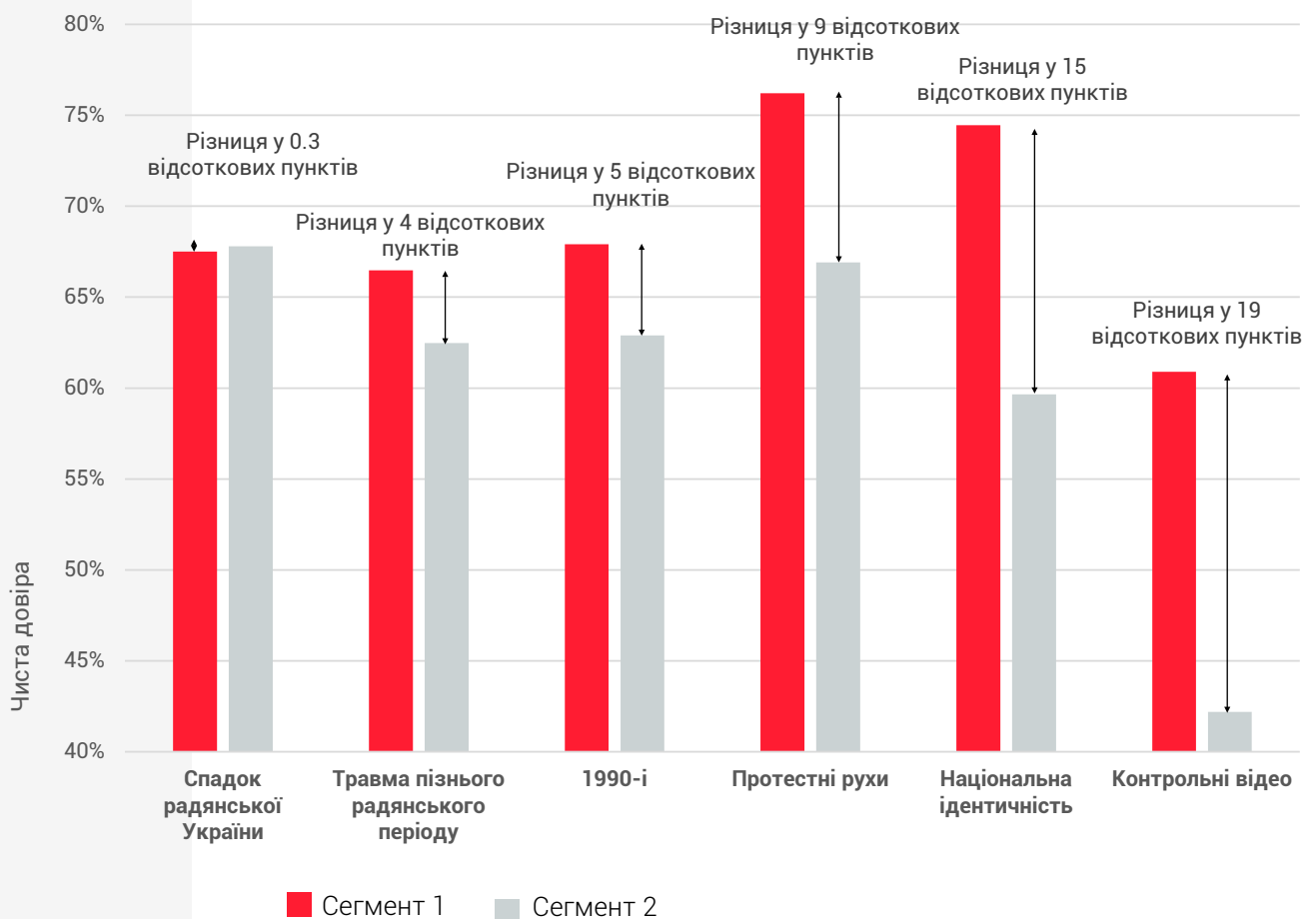

- **Найкраще об'єднують загальнолюдські права та громадянські цінності**

Ми виявили, що найвищий рівень довіри та найвищий ступінь зближення між рівнями довіри отримали ті відео hromadske, які робили акцент на загальнолюдських правах, громадянських цінностях і спільному досвіді та які не торкалися питань ідентичності.

З усіх категорій відео, знятих журналістами hromadske,³⁶ найменший об'єднавчий потенціал мали відео, що досліджували проблеми національної ідентичності: для них різниця в рівнях довіри, продемонстрованих Сегментом 1 і Сегментом 2, становила 15 пунктів. Слід зазначити, що хоча ці відео були найменш об'єднавчими з усіх робіт hromadske, все ж їм довіряла більшість обох сегментів – вони отримали набагато вищий рівень довіри та ступінь зближення між рівнями довіри, ніж контрольні відео.

Довіра (за категоріями)

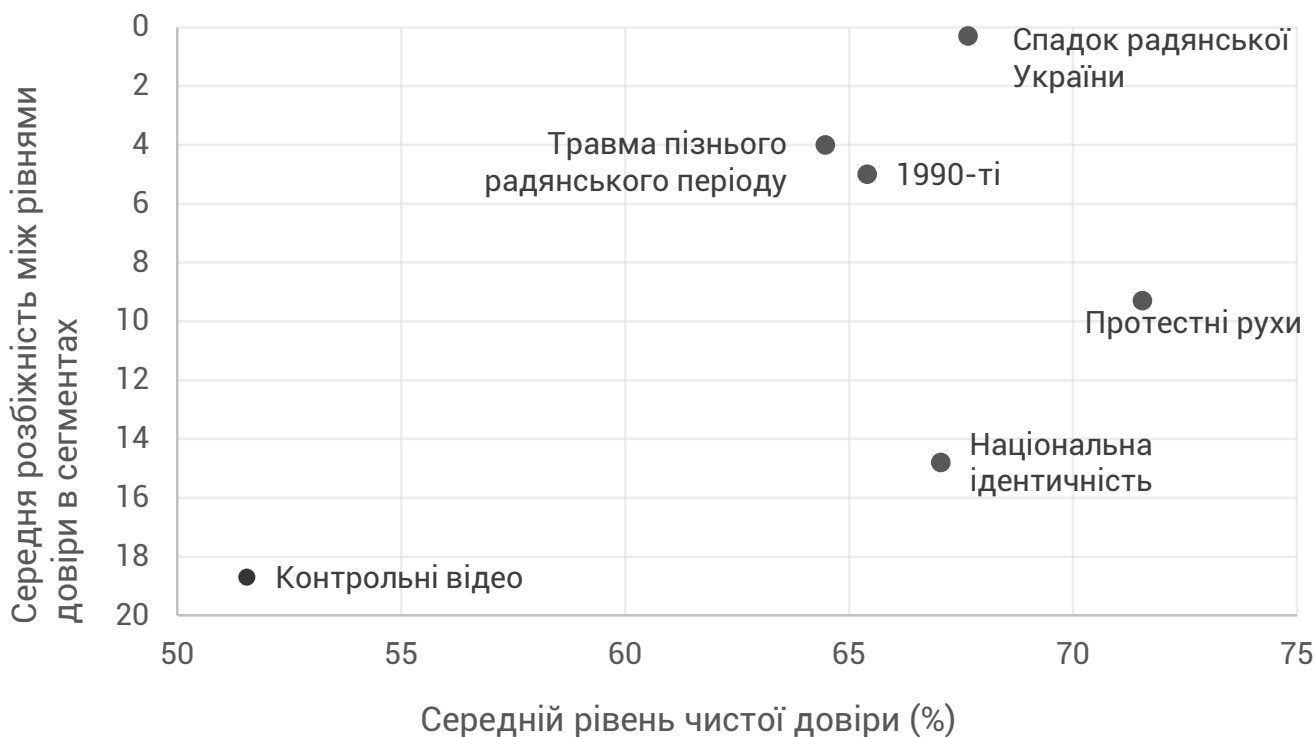

36 Діаграма з чистими рівнями довіри не містить даних по категорії «Суперечлива історія», оскільки до цієї категорії увійшло лише одне відео. Тут ми навмисно обрали складну тему масових убивств на Волині, щоб перевірити відкритість сегментів до обговорення проблеми, яка роз'єднує суспільство. Результати щодо відео про Волинь розглянуто далі, в розділі «Оповідь від особистого до загального».

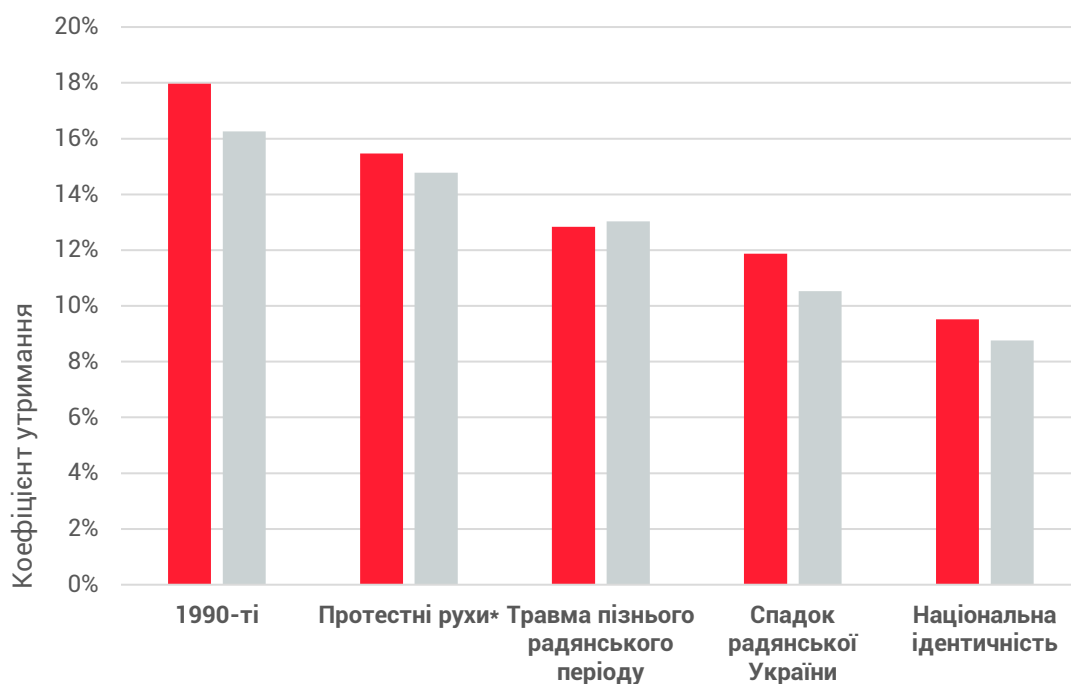
Кадр із відео про Афганську війну | hromadske

Зближення між рівнями довіри в сегментах проти загального рівня довіри (по категоріях)

Щодо коефіцієнта утримання уваги користувачів (відсоток людей, які переглядали фільми протягом 15 секунд або більше після того, як реклама відео з'явилась у їхній стрічці новин у Facebook), то ми спостерігали значне зближення цього показника між сегментами щодо всіх категорій відео.

Коефіцієнт утримання аудиторії (за категоріями)

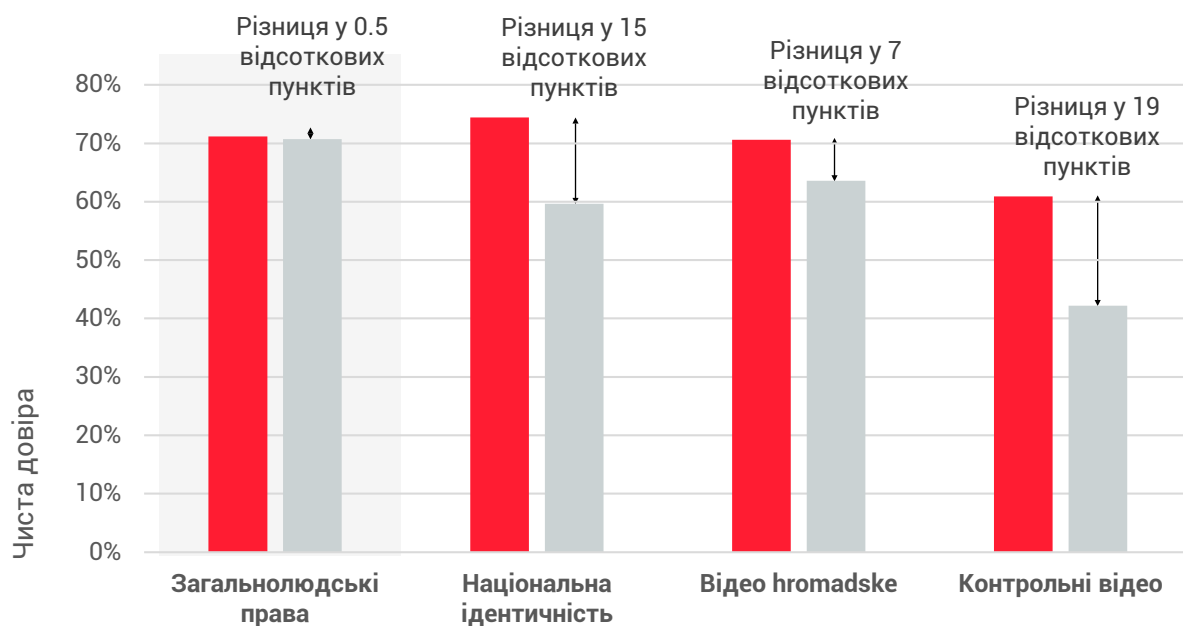
*Ми не змогли провести цифровий таргетинг для відео про Перу, тому дані про коефіцієнт утримання уваги для цього відео не враховано в категорії «Протестні рухи». Ми не змогли провести цифровий таргетинг і для контрольних відео, тому відповідні дані також не відображено на діаграмі.

■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2

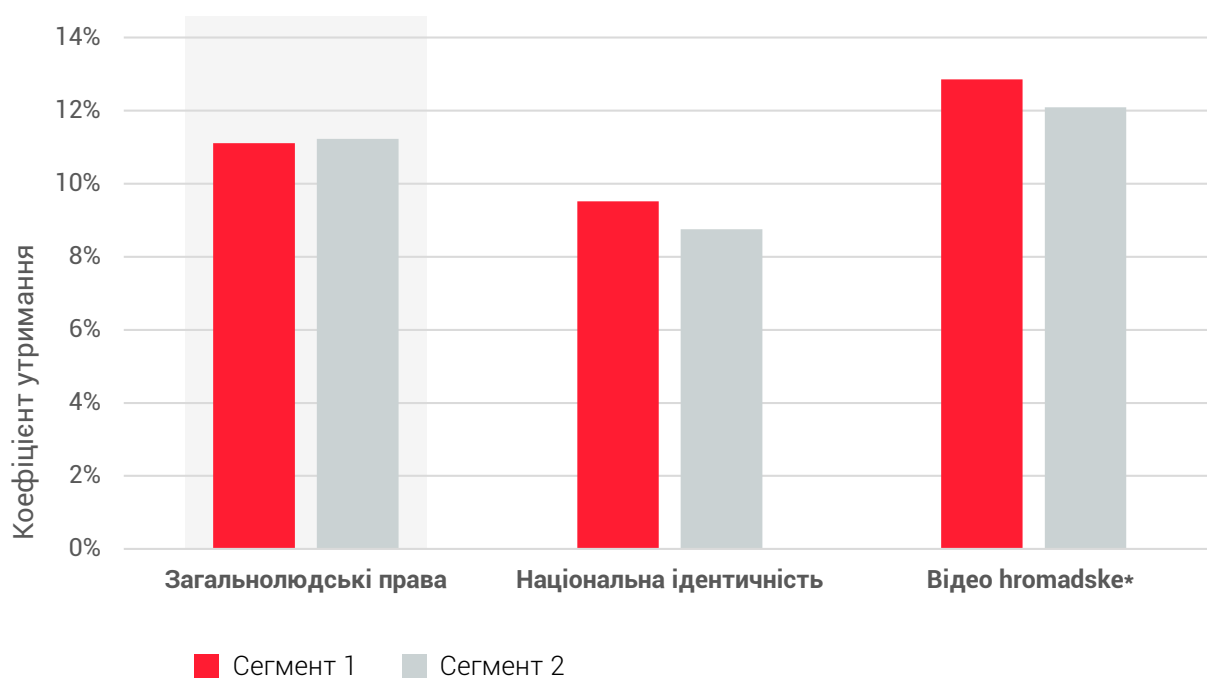
Ми також помітили, що відео з **найкращими показниками як за загальним рівнем довіри, так і за ступенем зближення рівнів довіри**, – це відео про **загальнолюдські права та громадянські цінності**. Чотири наших відео приділяють особливу увагу проблемі загальнолюдських, громадянських прав і цінностей, зокрема:

- **Афганська війна:** виносить на передній план питання цензури та прав солдатів під час війни в Афганістані.
- **Боротьба з корупцією в Перу:** аналізує, які саме уроки з історії боротьби з корупцією в Перу можуть бути корисними для України; зосереджує увагу на протидії корупції та жодним чином не торкається теми ідентичності.
- **Павлоградські шахтарі:** зображує страйки шахтарів і боротьбу за трудові права в останні роки СРСР.
- **Чорнобильські переселенці:** досліджує досвід переселенців після Чорнобильської катастрофи, зокрема те, як їх прийняли у нових громадах.

Загальнолюдські права, порівняння: довіра

Загальнолюдські права, порівняння: коефіцієнт утримання аудиторії

*Ми не змогли провести цифровий таргетинг для відео про Перу, тому дані про середній коефіцієнт утримання уваги користувачів наведено для 15, а не 16 відео від hromadske. Ми не змогли провести цифровий таргетинг і для контрольних відео, тому відповідні дані також не відображено на діаграмі.

Загальнолюдські права (4 відео)
 Павлоградські шахтарі
 Боротьба з корупцією в Перу
 Переселенці з Чорнобиля
 Афганська війна

Національна ідентичність (4 відео)
 Повернення кримських татар
 Кримські татари та євреї
 Стус

Кадри з відео про страйки павлоградських шахтарів та повстання павлоградських селян | hromadske

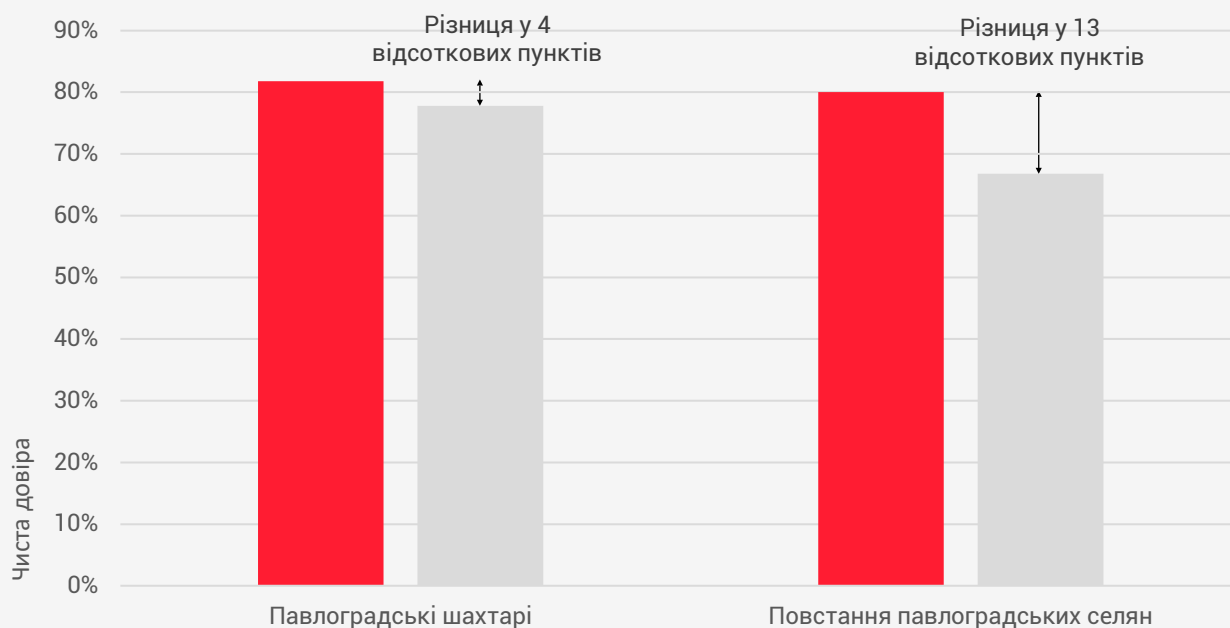
Протестні рухи в Павлограді: порівняння

Ми створили два відео про протестні рухи в історії Павлограда:

- **Павлоградські шахтарі:** розповідає про страйки шахтарів і їхню боротьбу за свої трудові права у 1989 році.
- **Повстання павлоградських селян:** показує селянські повстання проти сталінської колективізації поблизу Павлограда у 1930 році.

Обидва відео отримали високий загальний рівень довіри та коефіцієнт утримання уваги, але **ступінь зближення рівнів довіри виявився значно вищим для відео про павлоградських шахтарів**. Причиною цього може бути те, що відео про шахтарів є більш орієнтованим на загальнолюдські, громадянські права, тоді як відео про повстання селян піднімає також тему Голодомору, яка тісно асоціюється з боротьбою України за національні права.

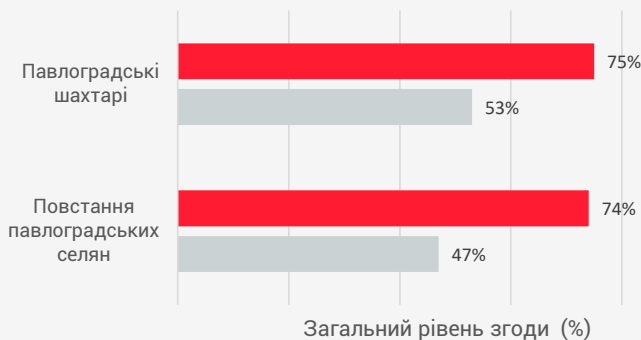
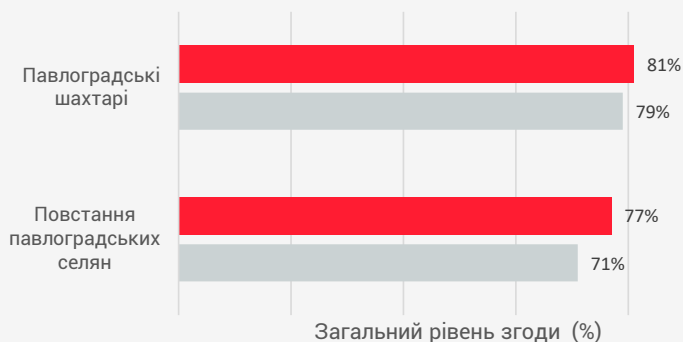
Павлоградські шахтарі / Повстання павлоградських селян: довіра

Пізнавальними виявилися відповіді на детальніші запитання наших онлайн опитувань щодо відео про протестні рухи в Павлограді. Для обох відео ми ставили три однакові запитання про важливість боротьби за свої права. На загальніше запитання про те, «чи варто боротися за те, у що віриш, навіть якщо зазнаєш поразки», учасники з обох сегментів дали дуже близькі відповіді, погодившись, що це дійсно варто робити. Однак їхні відповіді на запитання, чи погоджуються вони, що «історія боротьби за свободу об'єднує всіх українців», були значно менш близькими. Загальнолюдська цінність боротьби за права має потужну об'єднавчу силу, проте пов'язування цієї цінності з політикою ідентичності зумовлює помітне розходження у позиціях двох сегментів.

"Варто боротися за те, у що ти віриш, навіть якщо зазнаєш поразки" [згода після перегляду відео]

"Традиція боротьби за свободу об'єднує всіх українців" [згода після перегляду відео]

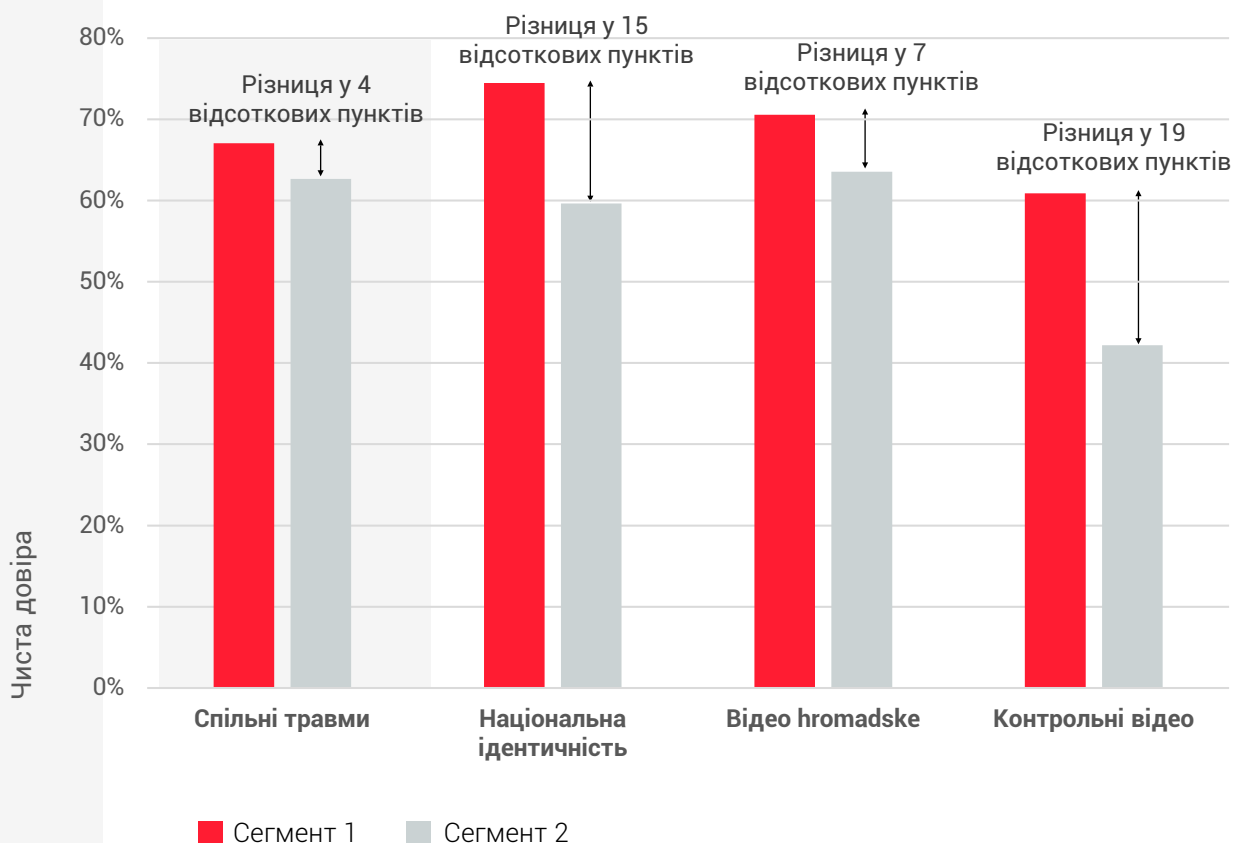
■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2

- «Нас усіх єднують наші травми»

В одному зі своїх нещодавніх есе правозахисниця Лариса Денисенко описала, як українців по всій країні об'єднали їхні травми.³⁷ Під час обговорення у фокус-групах ми виявили цей об'єднавчий потенціал спільних травм, особливо пов'язаних з Афганістаном, Чорнобилем та життям у 1990-х роках. Відтак ми разом із журналістами hromadske створили відео на ці теми.

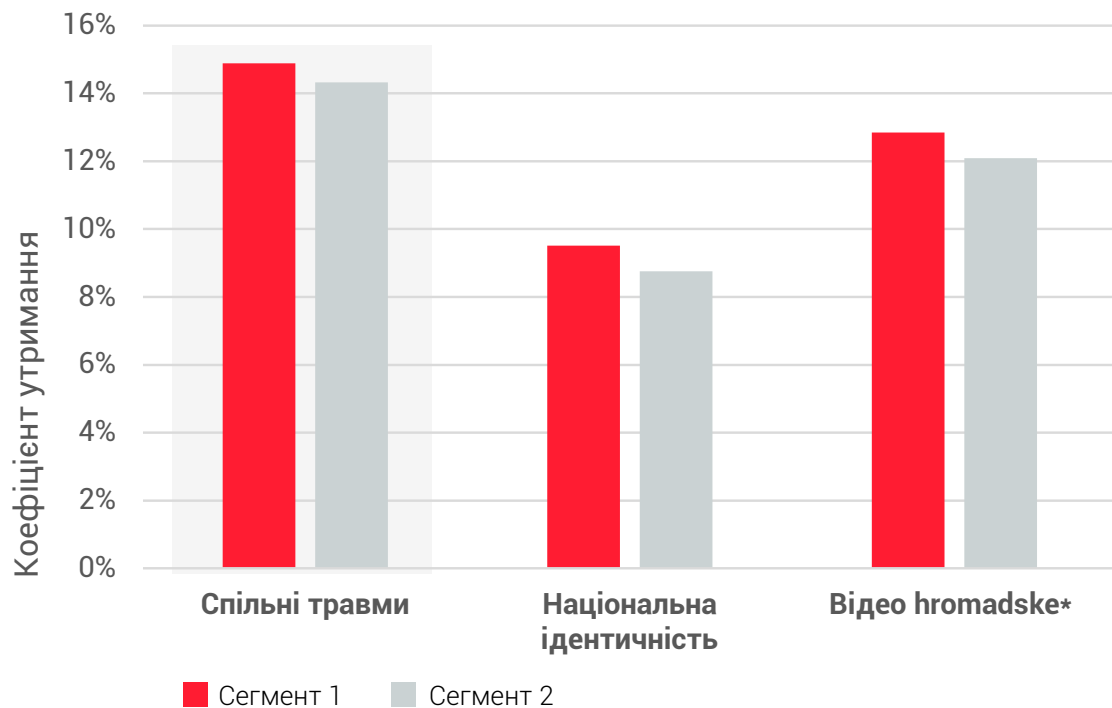
Якщо згрупувати відео про травми пізнього радянського періоду та 1990-ті роки, можна побачити, що відео hromadske про спільні травми отримали вищий за середній рівень довіри та коефіцієнт утримання уваги користувачів.

Спільні травми, порівняння: довіра

³⁷ Денисенко, Лариса. «Більшість як меншість», у збірці есеїв «Україна в історіях та оповідях» (Інтер'юз-Україна, Ukraine World, 2019). Наявна за посиланням: <https://bit.ly/2AQS9RC>

Спільні травми, порівняння: коефіцієнт утримання аудиторії

* Ми не змогли провести цифровий таргетинг для відео про Перу, тому дані про середній коефіцієнт утримання уваги користувачів наведено для 15, а не 16 відео hromadske. Ми не змогли провести цифровий таргетинг і для контрольних відео, тому відповідні дані також не відображено на діаграмі.

Кадр із відео про афганську війну | Hromadske

Якісний аналіз коментарів на Facebook сторінці також показав, що реакція користувачів на наші відео про спільні травми була більш одностайною, ніж на інші відео. Це, перш за все, стосується відео про Афганську війну, яке не отримало жодних суперечливих коментарів. Ба більше, багато користувачів Facebook у своїх коментарях до відео про Афганську війну висловлювали співчуття показаним у ньому родинам і ділилися власними спогадами про родичів, які воювали у тій війні.

Спільні травми (5 відео)
 Радіоринок у 1990-х
 1990-ті Кокуш
 Чорнобильська аварія. Таємниця
 Переселенці з Чорнобиля
 Афганська війна

Національна ідентичність (4 відео)
 Стати українцем
 Повернення кримських татар
 Кримські татри та євреї
 Стус

Кадр із відео про Радіоринок у 1990-х | hromadske

Життєстійкість у 1990-х

Наші відео про 1990-ті роки мали детальніше дослідити травми того періоду та підкреслити життєстійкість українців у їх подоланні.

Кадр із відео про роботу кіноінженера Анатолія Кокуша в 1990-х | hromadske

Перший сюжет розповідає історію Анатолія Кокуша, інженера в галузі кінотехніки, який у 1990-х роках заснував «Фільмотехнік», компанію з розробки технологій для операторських спецефектів. Кокуш був удостоєний двох премій «Оскар» за інновації у кінематографічних технологіях. Відео мало показати позитивну історію успіху та стійкості у 1990-х роках, попри скрути того періоду.

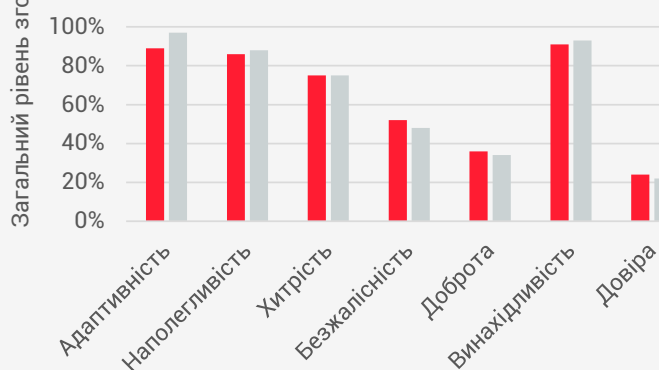

Кадр із відео про Радіоринок у 1990-х | hromadske

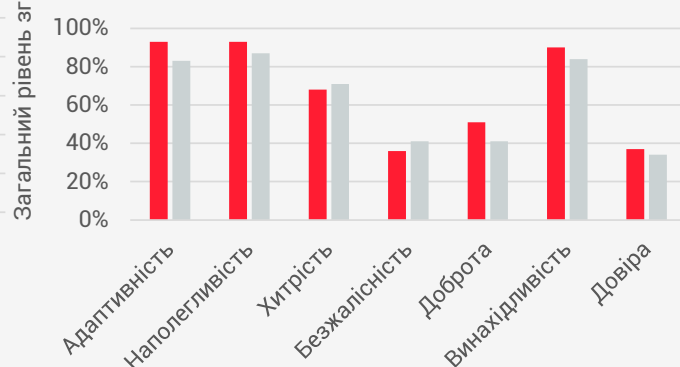
У другому відео на тему 1990-х ідеться про «Радіоринок» у Києві – ринок електронної техніки, на якому в 1990-х роках багато людей продавали різні товари. Як зауважив один із учасників нашої фокус-групи, «найважливішим умінням 1990-х було навчитися щось продавати». Відео аналізує труднощі, з якими тоді стикалися люди, але zarazом висвітлює більш позитивні аспекти тогочасного досвіду, і робить акцент на стійкості українців, що допомогла їм пережити ті важкі часи.

Після того, як учасники переглянули відео про 1990-ті роки, ми, в рамках нашого онлайн-опитування, запитали у них, які якості, на їхню думку, були найважливішими для виживання у той час. Відповіді двох сегментів щодо обох фільмів були дуже близькими: вони високо оцінили адаптивність, наполегливість і винахідливість українців. Ці результати можуть означати, що вивчення складного періоду 1990-х у позитивнішому контексті життестійкості українців має значний потенціал для розбудови консенсусу.

Які з нижченаведених якостей, на вашу думку, були найважливішими для виживання у 1990-х роках? [після перегляду відео про Радіоринок]

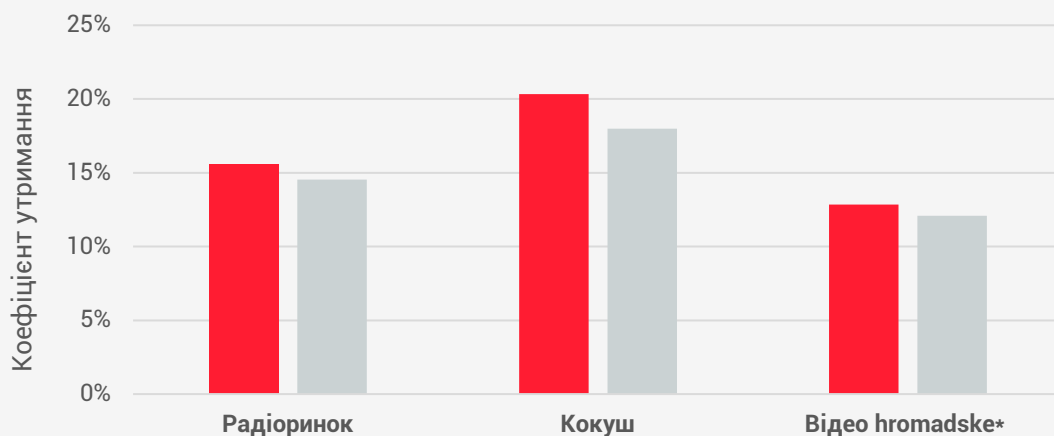

Які з нижченаведених якостей, на вашу думку, були найважливішими для виживання у 1990-х роках? [після перегляду відео про Кокуша]

Обидва відео про 1990-ті роки мали дуже високі показники залучення користувачів Facebook. Відео про Кокуша отримало найвищий коефіцієнт утримання уваги аудиторії серед усіх відео, знятих hromadske для цього проекту. Важливим результатом демонстрації відео про 1990-ті роки стала велика кількість позитивних коментарів до відео про Кокуша: користувачі хвалили людину, яка досягла успіху власними силами. Отже, історія Кокуша виявилася співзвучною прихильності обох сегментів до приватної власності та індивідуалізму.

Радіоринок vs. Кокуш: коефіцієнт утримання аудиторії

- Сегмент 1
- Сегмент 2

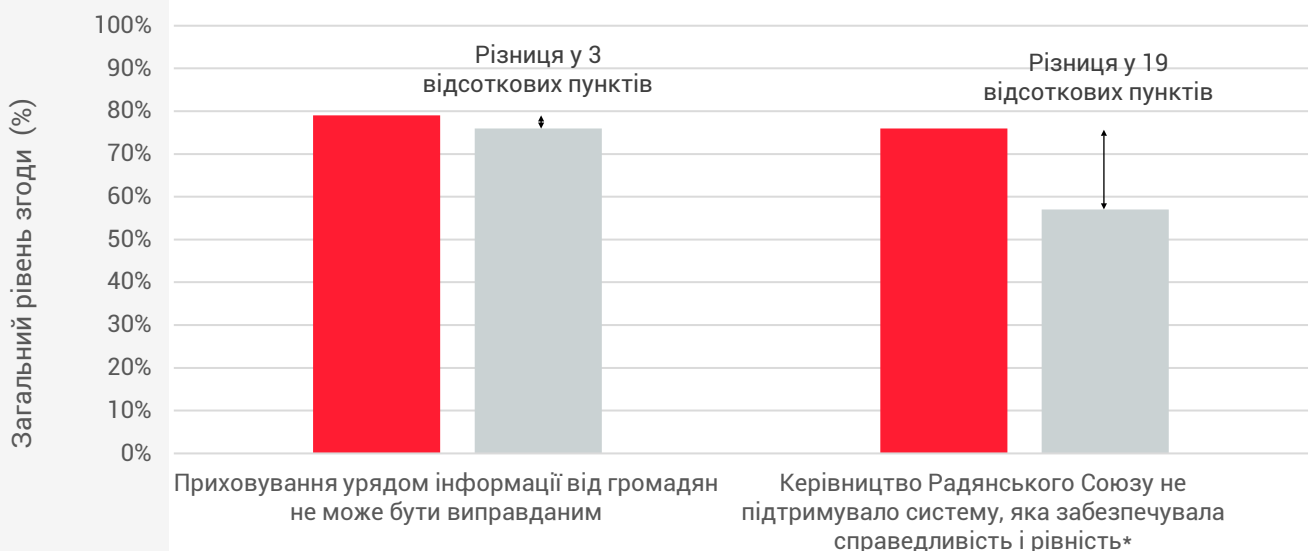
* Ми не змогли провести цифровий таргетинг для відео про Перу, тому дані про середній коефіцієнт утримання уваги користувачів наведено для 15, а не 16 відео hromadske.

- **Досліджувати історію, щоб визначати майбутнє**

Наші онлайн опитування показали, що, хоча люди схильні захищати свою групову ідентичність, коли хтось оскаржує чи ставить її під сумнів, усе-таки вони готові сприйняти обґрунтовану критику щодо конкретних питань, які стосуються цієї ідентичності. Наприклад, групи, які загалом відчувають ностальгію за СРСР, залишаються відкритими до критики певних аспектів радянської політики.

Яскравим прикладом такої тенденції є наше відео про Афганську війну – одна з історій з найбільшим об'єднувчим потенціалом. Важливо, що це відео сфокусовано на особистому досвіді та переживаннях. Його герої висловлюють критичне ставлення до радянського керівництва, проте вони говорять про конкретні проблеми приховування інформації про війну та поводження з солдатами, уникаючи загальних оцінок щодо Радянського Союзу. Переглянувши це відео, учасники з обох сегментів дали дуже близькі відповіді і погодилися з тим, що «не можна виправдовувати приховування урядом інформації від громадян» (76% у Сегменті 1 та 79% у Сегменті 2). Більшість з обох сегментів також підтримали думку про те, що «в Радянському Союзі життя окремого солдата під час війни в Афганістані не мало великої цінності» (86% у Сегменті 1 та 73% у Сегменті 2). Однак у питанні про цінності, що загалом існували в СРСР, позиції сегментів помітно розійшлися: лише 57% у Сегменті 2 погодилися, що СРСР не мав позитивних соціальних цінностей, на відміну від 76% у Сегменті 1.

"Наскільки ви згодні з такими твердженнями?" [після перегляду відео про афганську війну]

*Друге твердження було переформульовано з «позитивного» на «негативне»

■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2

Це ще раз засвідчує, що обидва сегменти готові обговорювати складні, чутливі сюжети про конкретні історичні теми, проте коли дискусія зачіпає ширші питання «радянських цінностей» або «української ідентичності», близькість їхніх позицій втрачається. Подібний ефект ми спостерігали в тому, як аудиторії реагували на відео про досягнення радянської доби. Обидва сегменти з готовністю віддавали належне мистецтву радянської української художниці Алли Горської та успіху радянських жінок-кібернетиків, але спроба екстраполювати їхні успіхи як складову абстрактної «української культури» наштовхнулася на неприйняття.

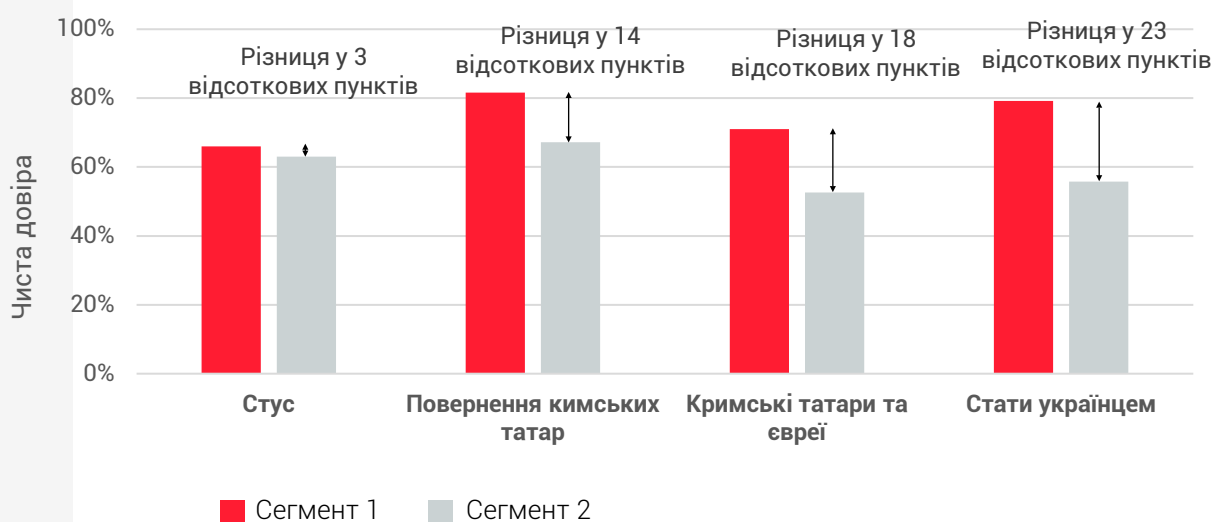
Виходом із цієї парадоксальної ситуації може стати переосмислення минулого у пошуку відповідей на запитання про майбутнє. Чи хочуть ті, хто ностальгує за СРСР, бачити радянські порушення прав людини в Україні майбутнього? Чи погоджуємось ми з тим, що жінки-вчені мають відігравати важливу роль у поступі України?

- **Громадянські цінності та політика ідентичності можуть підсилювати одне одного**

Навіть попри те, що наші відео з проблем національної ідентичності були менш успішними в об'єднанні аудиторій, ніж ті, що стосуються більш універсальних тем і спільних травм, вони все ж мали кращі показники, ніж контрольні відео. Автори наших відео намагалися досягти органічного переплетення питань ідентичності з ширшими громадянськими цінностями: права кримських татар розглянуто в контексті права власності; історію українського поета Василя Стуса подано через розповідь про його жорстоке й несправедливе ув'язнення радянським режимом. Відео «Стати українцем» акцентує зв'язок української ідентичності зі свободою вибору. Це відео отримало найнижчі показники з-поміж усіх робіт hromadske, хоча воно було одним із найризикованіших: його історія починається з Революції гідності – теми, яка, за результатами нашого початкового опитування, викликала найбільше незгоди між Сегментом 1 і Сегментом 2.

Цікаво, що особливо високим виявився рівень довіри до відео про Василя Стуса. Це важливий аргумент на користь того, що національна ідентичність і загальнолюдські права жодним чином не виключають одне одного: Стус був українським поетом-патріотом, який боровся за українські національні права, відстоюючи загальні права людини в Радянському Союзі.

Відео про національну ідентичність: довіра

- **Особисту безпеку незмінно визнають найважливішим з усіх прав людини**

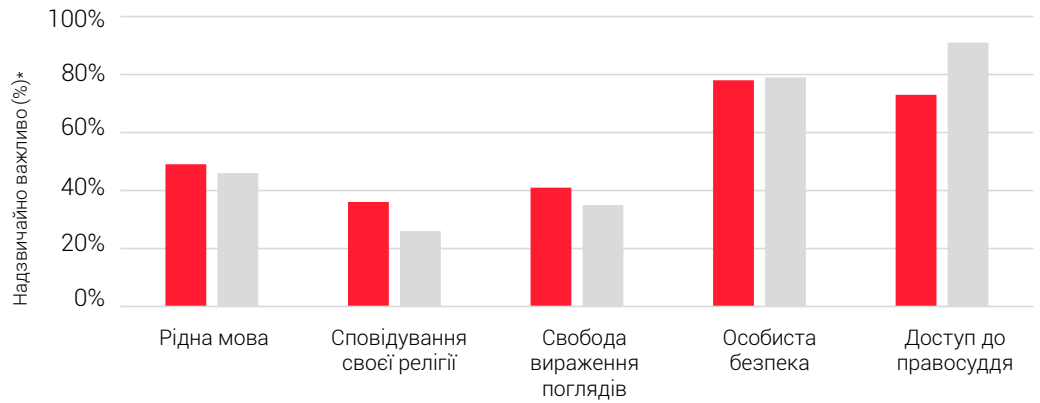
Одним із «золотих запитань», які визначали сегментацію нашої аудиторії, було запитання про те, якою учасники хочуть бачити Україну в майбутньому. Обидва сегменти обрали варіант «захисниця прав людини» як один із перших трьох. Але які права людини важливі для них? Чи вони однакові? Чи хтось надає більше ваги національним правам?

Щоб мати чіткіше уявлення про те, як саме сегменти розуміють «права людини», ми запитали, які права вони вважали важливими після перегляду чотирьох різних відео: відео про жорстокість міліції в СРСР, що підкреслює право на особисту безпеку; відео про радянського українського дисидента Василя Стуса; двох контрольних відео про Степана Бандеру та українських національних повстанців часів Другої світової війни. По суті, всі чотири відео поєднували питання прав людини та національних прав.

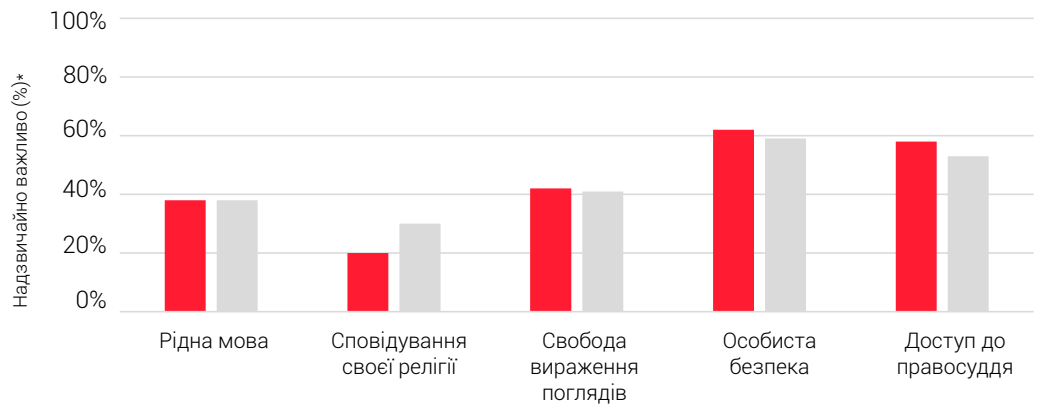
Ми з'ясували, що незалежно від того, чи дивились представники двох сегментів відео про жорстокість міліції, чи одне з відео про національні права, вони незмінно визначали особисту безпеку та доступ до правосуддя як найважливіші права людини. Навіть після перегляду відео про національні права аудиторії в обох сегментах погоджувалися, що права на правосуддя та безпеку є найважливішими. Такі результати схиляють до думки, що фокус на особистій безпеці людини має потужний потенціал для об'єднання різних сегментів українського суспільства.

Наскільки важливими для вас є такі права та свободи?

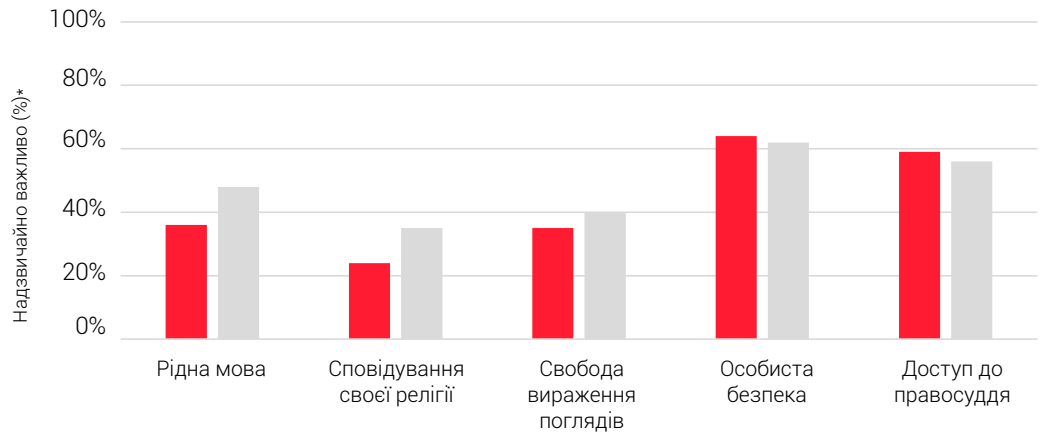
[Після перегляду відео про жорстокість міліції]

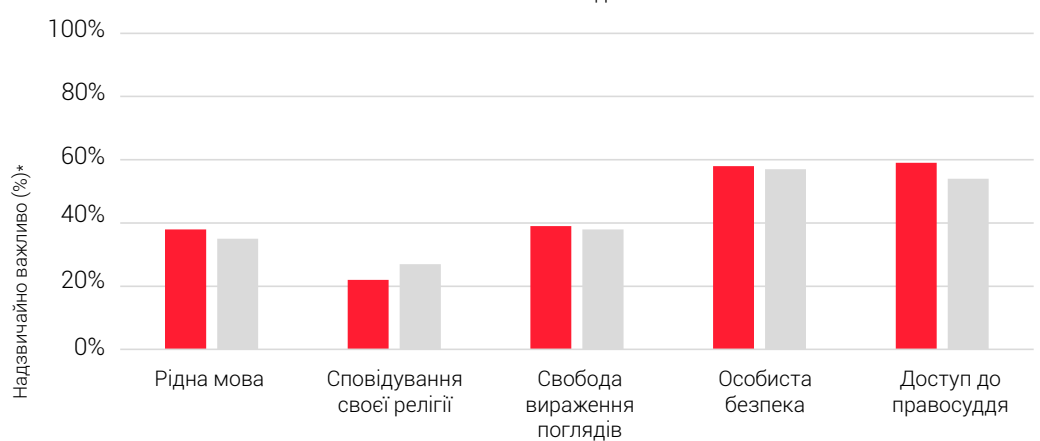
[Після перегляду відео про Стуса]

[Після перегляду відео про УПА]

[Після перегляду відео про Бандеру]

■ Сегмент 1
■ Сегмент 2

*Респондентам було запропоновано оцінити важливість зазначених прав і свобод за семибальною шкалою від «надзвичайно важливо» до «зовсім не важливо». На діаграмах наведено дані лише про відповіді «надзвичайно важливо».

Кадр із відео про солідарність кримських татар і євреїв в Україні | hromadske

- **Мультикультуралізм і солідарність із меншинами**

Наше початкове опитування показало, що Сегменти 1 і 2 значно толерантніші по відношенню до етнічних меншин, аніж Сегменти 3 та 4.

Сегменти 1 і 2 також були близькими у своєму громадянському розумінні української ідентичності: 72% у Сегменті 1 та 68% у Сегменті 2 погодилися з тим, що «всі люди, які живуть в Україні, можуть бути українцями незалежно від їхнього етнічного / расового, географічного походження, релігійних переконань та/або мови, якою вони говорять».

Утім варто зазначити, що Сегмент 1 набагато рідше, ніж Сегмент 2, обирає мультикультуралізм як пріоритетну рису України майбутнього. Відповідаючи на запитання, як би, на їхню думку, мала виглядати Україна майбутнього в очах зовнішнього світу, 59% респондентів у Сегменті 2 обрали варіант «мультикультурна країна, як Канада», порівняно з 22% у Сегменті 1.

Оскільки учасники Сегмента 2 розмовляють переважно російською мовою, вони, ймовірно, вважають себе меншиною, яку мультикультурне суспільство має прийняти. За результатами нашого онлайн опитування, нещодавно ухвалений закон про мову, що зміцнює позиції української мови як єдиної державної в Україні, виявився однією з тем, що найбільше роз'єднують Сегменти 1 і 2: так, 63% учасників у Сегменті 1 вважали, що закон сприятиме зміцненню України, тоді як у Сегменті 2 із цим погоджувались лише 25% опитаних.

Для цього проекту ми створили два відео, що мали глибше дослідити погляди учасників з обох сегментів на мультикультуралізм, зокрема їхнє ставлення до етнічних меншин. Перше відео розповідає про повернення кримських татар до Криму у 1990-х роках та прийняття їх як українських громадян, а друге розглядає питання солідарності кримських татар і євреїв в Україні під час Другої світової війни.

Ставлення двох сегментів до відео про повернення кримських татар до Криму у 1990-х було надзвичайно близьким – сегменти виявили потужну підтримку мультикультуралізму і погодилися, що кримські татари повинні мати ті ж права, що й решта українців (з цим погодились 90% учасників у Сегменті 1 та 92% у Сегменті 2).

В онлайн-опитуванні стосовно відео про кримських татар і євреїв в Україні ми намагались детальніше з'ясувати ставлення двох сегментів до мультикультуралізму. Обидва сегменти погоджувалися, що «взаємодопомога та повага між різними народами України повинна бути частиною того, що означає бути українцем», і що «різні народи в Україні мають спільну історію пригнічення з боку влади». Ця очевидна підтримка мультикультуралізму в Україні, можливо, коріниться у спільному почутті жертви та солідарності з меншинами, що є результатом спільної історії утиску з боку імперських держав як в часи Російської імперії, так і в часи СРСР. Усе ж ретельніша перевірка цієї гіпотези потребує подальших досліджень.

- **Оповідь «від особистого до загального»**

Практично всі наші відео містили розповіді свідків і особисті історії, а не узагальнені матеріали на історичну тематику. І хоча для підтвердження цього були б потрібні подальші дослідження, наші результати свідчать, що такий підхід був дуже успішним. Наші відеоісторії не містили загальних суджень про історію;сюжети, зняті в рамках цього проекту, здебільшого досліджували близький глядачеві спільний історичний досвід і те, яким він є у розповідях конкретних людей. Для порівняння, контрольні відео, які ми також тестували, містили оповідь ведучого (у відео про Степана Бандеру) або голос за кадром (у відео про Українську повстанську армію). Рівень довіри до контрольних відео був значно нижчим, ніж до відео від hromadske. Імовірно, така реакція аудиторії пов'язана, головним чином, із темами контрольних відео – як показало наше онлайн опитування, тема українського визвольного руху зазвичай поляризує аудиторію. Все ж ми бачимо підстави вважати, що рівень довіри до відеоісторій hromadske вищий, саме тому, що ці історії були побудовані на підході до оповіді «через особисті історії до загального».

Ті наші відео, які отримали найвищий рівень довіри («Афганська війна», «Павлоградські шахтарі» та «Боротьба з корупцією в Перу»),

Кадр із відео про жорстокість міліції у СРСР | hromadske

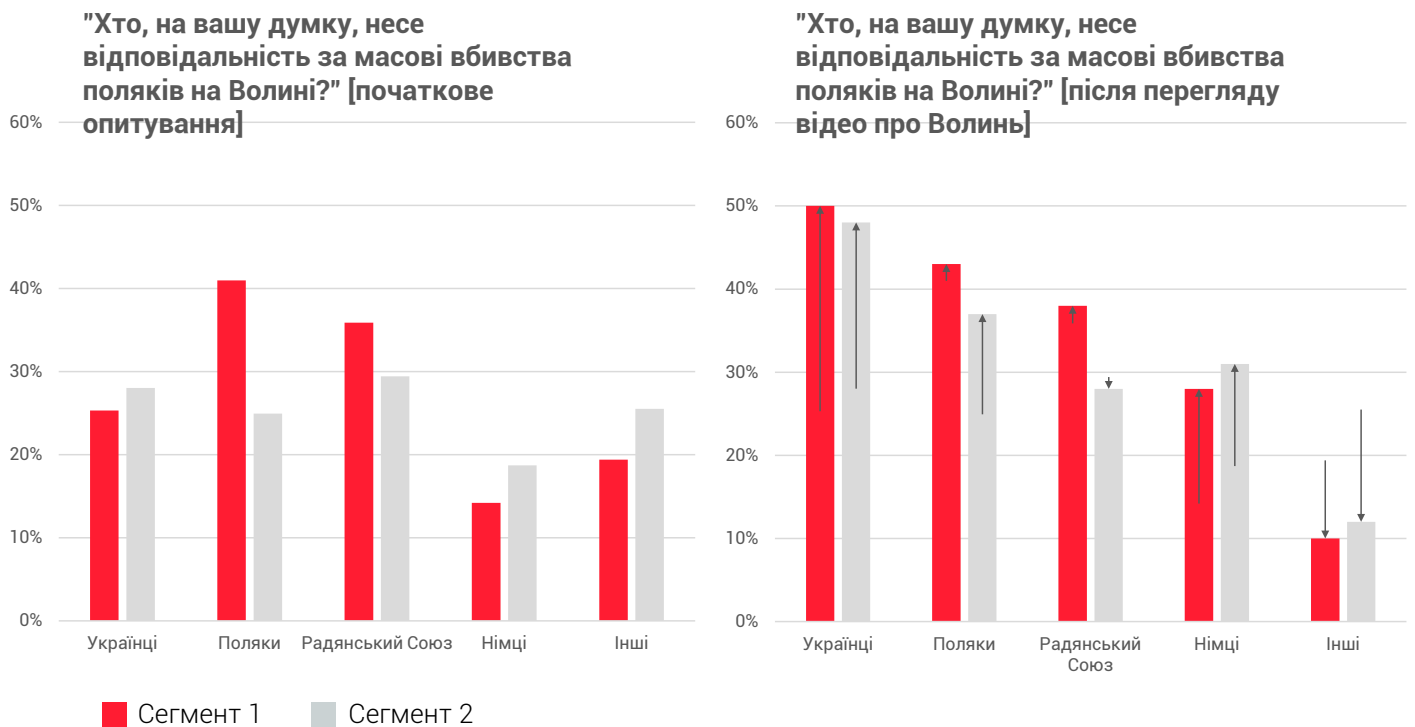
є наочними прикладами сторітелінгу «через особисте до загального». Ми також зауважили, що відео, де сюжет був менш орієнтований на особисті історії героїв матеріалу, викликали найменше довіри. Так, у відео про жорстокість міліції в СРСР було більше титрів і менше розповідей учасників зображуваних подій, ніж в інших відео hromadske. Можливо, саме це і зумовило те, що показники довіри виявилися нижчими за середні. Значну різницю в рівнях довіри продемонстрували й наші два відео про Чорнобиль. Перше відео містило лише одне інтерв'ю з колишнім заступником директора атомної електростанції, який говорив про те, як радянське керівництво приховувало інформацію про катастрофу, не торкаючись власних вражень від пережитого. Друге відео представило двох людей, які розповіли про свій досвід переселення з Чорнобиля після катастрофи; їхні історії були більш особистими, а тому значно ближчими для глядачів. Відео про переселенців також мало менше титрів, ніж відео про цензуру. В результаті, учасники у Сегменті 2 виказали значно менше довіри до відео про цензуру (54% чистої довіри до відео про цензуру порівняно з 63% чистої довіри до відео про переселенців із Чорнобиля). Можливо, вищий рівень довіри у Сегменті 2 до відео про переселенців пояснюється його орієнтацією на спосіб оповіді, в основі якого лежить особиста історія людини.

Для одного з наших відео ми свідомо обрали суперечливу тему масових убивств поляків на Волині у 1943-1945 роках, аби перевірити, наскільки обидва міські сегменти відкриті до сприйняття складних історій людського життя, пов'язаних із особливо контроверсійною сторінкою в українській історії.³⁸ Наше початкове

38 «Українські та польські історики й досі сперечаються щодо того, чи Організація українських націоналістів заохочувала напади українців на польські села і якщо так, то на якому рівні. Водночас не піддається сумніву той факт, що більшість жертв етнічних чисток були поляками.» Plokhу, Serhii. The Gates of Europe: A History of Ukraine [Брама Європи. Історія України] (Basic Books, 2015), ст. 281.

опитування засвідчило, що більшість респондентів і в Сегменті 1, і в Сегменті 2 не визнавали відповідальності українців за масові вбивства на Волині. А представники більш патріотичного Сегмента 1 були схильні звинувачувати поляків.

У нашому відео про Волинь ми спробували дослідити моральну неоднозначність і багатовимірність тих обставин через історію про українську селянку, батько якої намагався врятувати своїх польських сусідів. Коли ці старання не допомогли і сусідів розстріляли, батько цієї жінки поховав їхні тіла. Відтоді його донька, нині вже літня жінка, доглядає ті польські могили. Після перегляду відео, обидва сегменти погодилися, що жінка з батьком вчинили правильно. Ці сегменти також були готові прийняти той факт, що відповідальність за вбивства лежить на українцях (див. нижченаведені діаграми з порівняльними даними про відповіді двох сегментів у початковому опитуванні та після перегляду відео).

Реакція користувачів Facebook на це відео також була обнадійливою. Як ми й очікували, коментатори розділились у ставленні до Української повстанської армії та ступеня відповідальності польської чи української сторони за трагедію. Водночас було чимало конструктивних коментарів про те, що кожна історія має дві сторони і що автори відео правильно роблять, коли розглядають таку складну тему через особисті історії.

Іншими словами, навіть найскладніші сторінки історії можна дослідити зважено, якщо поглянути на них крізь призму особистого досвіду з усіма його тонкощами та нюансами.

4

Висновки

та рекомендації

4.1 Загальні рекомендації

Подолання поляризації має стати ключовою стратегією та головним показником успішності для ЗМІ суспільного інтересу та всіх, хто їх підтримує, від України до США. Поляризація, соціальний розкол і суперечки через ідентичність є серйозними проблемами не лише в Україні. Вони стали елементами кризи, що визначає стан сьогодення як у зрілих демократіях на кшталт США, так і в «гібридних» чи авторитарних режимах. Цей проект, поряд з іншими дослідженнями «Арени», пропонує практичну й успішну методологію, здатну допомогти медіа, що працюють в інтересах суспільства, виявляти та випробовувати методи й технології, які сприяли б усуненню ліній протистояння. До цього ж мають прагнути окремі особи й установи, які працюють у галузі безпеки та соціально-економічного розвитку. Вирішальну роль у протидії гібридній чи інформаційній війні відіграє стійке суспільство. Реформи так само мають більше шансів бути успішно впровадженими, якщо стануть предметом широкого обговорення у публічному просторі, який, у свою чергу, ґрунтуватиметься на повазі до людини та на фактах.

ЗМІ, що працюють в інтересах суспільства, політики та суб'єкти комунікації повинні навчитися «копати глибше» за пропагандистів. Операції з дестабілізації, медіаманіпуляції та кампанії дезінформації з боку ворожих держав спрямовані на те, щоб сіяти розбрат і укорінювати поляризовані ідентичності. Перевірка фактів і руйнування міфів важливі, проте не варто ними обмежуватися, адже виникає ризик тим самим сприяти поширенню й закріпленню рамок інтерпретації та порядку денного, які встановлює інша сторона. Просте продукування «правильної» інформації в надії на те, що вона переможе у вільній конкуренції на «ринку ідей», в роздробленому медіаландшафті, в якому аудиторія може самостійно

Радянська мозаїка в Інституті ядерних досліджень, Київ, Україна. Фото Євгена Нікіфорова

обирати, що їй споживати, більше не працює. Суспільні мовники й інші суб'єкти комунікації повинні навчитися розуміти аудиторію краще за пропагандистів, визнавати й аналізувати її глибокі травми, потреби та прагнення. Вони мають запропонувати суспільству переконливішу й актуальнішу дискусію. Іноді це означає просто бути кориснішими для суспільства, ніж інша сторона, а іноді – як у ситуаціях із чутливими сферами на кшталт історії – це вимагає детального вивчення емоційно складних тем, які часто обходять увагою.

Важливо розуміти, що поляризацію провокують еліти; ставлення громадськості більш різнопланове та неоднозначне. По всьому світу ми спостерігаємо, як політичні та медіа еліти розводять людей по різні сторони грубих бінарних ліній розмежування: «глобалісти» проти «патріотів»; «ліберали» проти «християнських консерваторів»; «прихильники Брекзиту» проти «прихильників членства в ЄС»; «проросійські сили» проти «прозахідних сил». Наші опитування та сегментація аудиторій для цього та інших проєктів «Арени» показують, що насправді аудиторія набагато більш різнопланова та багатовимірна, що є віддзеркаленням складної соціальної динаміки у суспільствах загалом. Публічним дипломатам, медіа й іншим суб'єктам комунікації слід уникати підсилення пропагандистських бінарних розколів та працювати з цим ширшим і різноманітнішим спектром позицій.

Для того, щоб забезпечити утвердження демократичних цінностей у XXI столітті, необхідно зрозуміти, чому і за яких обставин ті є цінними для аудиторії. Які права людини насправді важливі для людей з різних груп? Коли люди кажуть, що вони проти «корупції», проти чого саме вони виступають? Наше дослідження в Україні показало, що люди в різних соціальних групах вважають право на безпеку та доступ до правосуддя важливішими за мовні чи релігійні права; що в корупції їх по-справжньому обурює безкарність багатих і потужних еліт. Отже, маємо невтомно запитувати у людей, що означають демократичні цінності та чому вони необхідні.

Щоб зберегти залучення і зацікавленість аудиторії, варто зосереджуватися на майбутньому. Наше дослідження в Україні фокусувалося на низці тем, характерних лише для Східної Європи, як-от досвід війни в Афганістані та розпад СРСР. Однак воно виявило й актуальні для всіх проблеми. Ми спостерігали, як різні аудиторії відкидають і не сприймають огульну критику своєї групової ідентичності, проте залишаються відкритими до конкретної, заснованої на доказах критики окремих аспектів, що стосуються цієї ідентичності. Навіть ті, хто ностальгує за СРСР, погоджуються, що радянська практика цензури й нехтування правами солдатів є чимось поганим. Наші рекомендації полягають у тому, що коли такі теми обговорюються, варто зміщувати фокус уваги з питань ідентичності та ностальгії на бачення майбутнього таким чином, щоб став можливим дискурс, заснований на фактах і доказах.

Радянська мозаїка в загальноосвітній школі №95, Київ, Україна. Фото Євгена Нікіфорова

Рекомендації для незалежних ЗМІ в Україні

Наше дослідження засвідчило, що різні аудиторії не сприймають наративів, які намагаються нав'язати «правильну» версію багатошарової та багатогранної історії України. Результати нашого проекту вказують на важливу тенденцію: українців по всій країні, незалежно від їхніх політичних уподобань, об'єднує спільний досвід, спільні травми та прагнення безпеки. Розгляд цих травм крізь призму життєстійкості українців, як ми продемонстрували в наших відео про 1990-ті, може стати потужним способом об'єднання людей по всій країні, особливо там, де медіаконтент висуває на передній план конкретні життєві історії та загальнолюдські права.

Хоча наші відео про національну ідентичність найменше об'єднували аудиторії, ми, звісно, не пропонуємо українським ЗМІ взагалі уникати дискурсу про ідентичність. Аналогічно, той факт, що тема українського визвольного руху часів Другої світової війни є однією з найбільш суперечливих для українців, не означає, що її слід обходити увагою. Як доводить наше відео про волинську трагедію, навіть найскладніші, контроверсійні теми можна досліджувати, не спричиняючи поляризацію аудиторії, якщо до них підійти з достатнім розумінням тонких нюансів. Водночас з'ясувалося, що інші сторінки історії також мають потенціал до об'єднання та розширення публічного дискурсу на історичну тематику, якщо їх обговорювати у контексті загальнолюдських цінностей і заохочувати конструктивний діалог про майбутнє. Саме такі питання – від війни в Афганістані до економічних потрясінь 1990-х років – викликали найжвавішу емоційну реакцію учасників наших фокус-груп, на відміну від далеких подій Другої світової війни.

Наші рекомендації для незалежних ЗМІ та суспільних мовників, які прагнуть створювати контент на історичну тематику, що послаблює поляризацію, є такими:

- Досліджувати спільний, іноді травматичний, історичний досвід крізь призму стійкості українців у подоланні травм і спільного прагнення українців до безпеки. Наприклад, зважати на доцільність висвітлення таких тем, як війна в Афганістані й життя у 1990-х, щоб створювати великі документальні фільми, телесеріали чи художні фільми.
- Розширювати діапазон програм з історії, зосереджуючи увагу на сюжетах про боротьбу за загальнолюдські, громадянські цінності та права людини, такі як боротьба за справедливість і безпеку.

- Пов'язувати дискурс ідентичності з дискурсом стійкості та громадянських прав; вони можуть взаємно підсилювати одне одного. За словами Володимира Єрмоленка, українського філософа та директора з аналітики ГО «Інтерньюз Україна», а також радника цього проекту, «як можна поєднати «виживання» й «ідентичність»? Це можна зробити, давши відповідь на просте запитання: «Хто ми, громадяни України?» – «Ми ті, що вижили», «Ми стійкі», «Ми ті, що розвиваються попри утиски та негаразди»».
- Виходити за рамки «воєн пам'яті», використовуючи натомість досвід і уроки минулого, що можуть сприяти інклюзивному загальнонаціональному діалогу про спільне майбутнє.
- Досліджувати історію, використовуючи підхід «від особистого до загального» – розповідаючи про конкретний, різноплановий і розмаїтий досвід звичайних людей.

Рекомендації щодо подальших досліджень

Наша методологія опитувань, сегментації аудиторії, фокус-груп та тестування медіаконтенту може стати основою для інших проєктів не лише на історичну тематику, але й інших важливих для України тем, таких як економічні реформи та війна з Росією. Обговорення у фокус-групах виявило нові сфери, потенційно здатні об'єднати різні частини країни. Учасники фокус-груп з власної ініціативи висловлювали серйозне занепокоєння через екологічні проблеми, особливо забруднення навколишнього середовища та стандарти якості харчових продуктів. Екологічні питання є актуальними, вони стосуються поточних реформ і корупції, але також тісно пов'язані з історичною пам'яттю про Чорнобиль та Голодомор 1932-1933 років. У ході обговорень також з'ясувалося, що учасників усіх фокус-груп турбують питання еміграції, а надто соціальні й економічні наслідки «відтоку мізків», який, на думку учасників, позбавляє країну талантів, умів і кваліфікованих робочих рук, необхідних для національного розвитку.

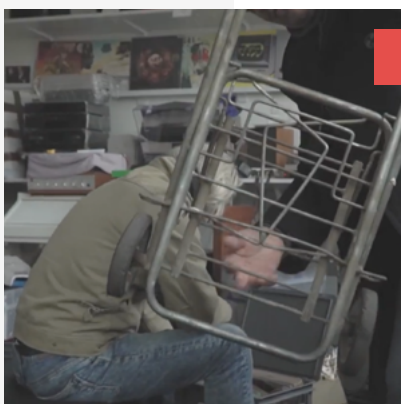
Для посилення стійкості України до дезінформації необхідно постійно здійснювати соціологічний аналіз і тестування медіаконтенту, щоб виявляти цінності та теми, які об'єднують українців. Український Суспільний мовник є найочевиднішим рушієм медіа стратегії, спрямованої на заохочення і підтримку інклюзивного, конструктивного та заснованого на фактах публічного дискурсу. Однак, враховуючи роздроблений характер комунікацій та непередбачувану долю багатьох інституцій у країні, вкрай важливо також утворити навколо цього підходу широку коаліцію, яка включала б школи журналістики, донорів, організації громадянського суспільства та міжнародних мовників, що діють в Україні.

ДОДАТОК

5.1

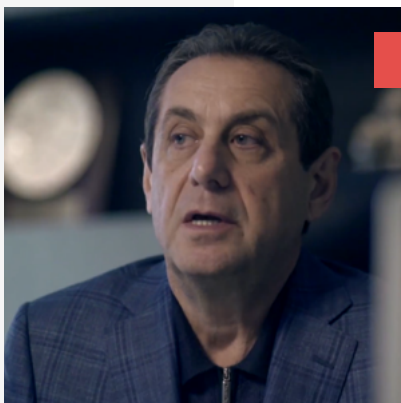
Відео журналістів hromadske

Стислий опис і посилання на 16 відео, знятих журналістами hromadske для цього проєкту:

Артефакти 90-х: як вижили «технарі» радіоринку

Це відео зображує труднощі, з якими багатьом довелося зіткнутись у 1990-х роках після розпаду Радянського Союзу. Воно показує три особисті історії майстра з ремонту електроніки, торговця та продавця і колекціонера ретро обладнання. Всі троє працювали на різних ринках Києва, зокрема й на «радіоринку». Вони розповідають про те, як люди, щоб вижити у 1990-ті роки, почали торгувати технологічними новинками, як-от ігрові приставки, компакт-диски та відеомагнітофони, і нарікають на те, як кардинально змінилися часи, адже ці товари зараз доступні задешево на ринках електроніки та блошиних ринках.

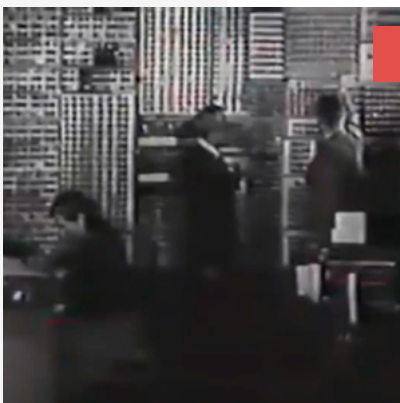
Злетіти у дев'яності ("Кокуш")

Це відео розкажує історію неймовірного успіху українського інженера в галузі кінотехніки Анатолія Кокуша, який заснував компанію «Фільмотехнік» у Києві на початку кризи 1990-х років. Унікальні технічні винаходи Кокуша принесли йому дві інженерно-технічної нагороди американської кіноакадемії Оскар у 2006 році. Багато голлівудських блокбастерів, у тому числі бойовиків з динамічними сценами (як-от «Титанік», «Аватар», «Трансформери» та «Місія нездійсненна») було знято за допомогою операторських кранів компанії «Фільмотехнік».

«Афган»: війна, про яку не прийнято говорити

Радянський Союз вторгся в Афганістан у 1979 році, щоб допомогти афганському уряду в протистоянні з антикомуністичними ісламістськими силами. Через десять років СРСР вивів свої війська, коли стало зрозуміло, що радянська імперія розпадається. Близько 160 тисяч українців воювали у тій війні, й близько 3000 загинули. Переповідаючи особисті історії героїв, це відео торкається багатьох невідомих сторінок цієї війни. Одна з них присвячена ветерану війни, а інша розкриває сімейну трагедію жінки, чоловік якої загинув у конфлікті, і яка згодом очолила Комітет родичів загиблих воїнів-афганців.

Жінки теж кодять

Автори цього відео досліджують роль жінок у становленні багатих, але маловідомих традицій розвитку технічних наук у радянській Україні. Вони пропонують глядачу інтерв'ю з дочками Катерини Ющенко та Віктора Глушкова. Ющенко була однією з перших у світі вчених у галузі кібернетики, творцем однієї з перших у світі адресних мов програмування. Вона випередила американців і наполегливо займалась науковими дослідженнями попри перешкоди радянського режиму. Глушков заснував у Києві Інститут кібернетики та сприяв розвитку штучного інтелекту та систем військового призначення.

Українсько-радянська художниця Алла Горська

Це відео – інтерв'ю з онукою української художниці-дисидентки радянської доби Алли Горської. Видатна представниця руху шістдесятників, Горська виступала проти політичних репресій. Вона створила безліч радянських панно і мозаїк. Однією з її найвідоміших праць є «Прапор Перемоги» у Краснодоні Луганської області (нині окупованому проросійськими сепаратистами). Онучка Горської розповідає про те, як її бабусі вдавалося бути одночасно і радянською художницею, і українською патріоткою.

Переселенці з Чорнобиля

Це відео містить інтерв'ю з двома колишніми жителями Прип'яті, що одружились у день Чорнобильської катастрофи, 26 квітня 1986 року. У Прип'яті до катастрофи мешкало майже 50 тисяч жителів. Зараз це місто-привид, яке приваблює любителів темного туризму. Подружжя згадує, як переселенців з Чорнобиля приймали та лікували у лікарнях Києва.

Чорнобильська аварія. Засекречено

Автори цього відео аналізують, як і чому радянська влада намагалася замовчати правду про Чорнобильську катастрофу. До нього увійшло інтерв'ю з Сергієм Парашиним, секретарем партійної організації та заступником директора Чорнобильської АЕС. Він пояснює, що попри загрозу радіації катастрофа не спонукала владу відмовитися від радянської практики цензури. Парашин вважає лібералізацію інформаційної сфери внаслідок горбачовської політики гласності (яка виявила раніше невідомі факти про ядерну катастрофу) каталізатором розпаду СРСР.

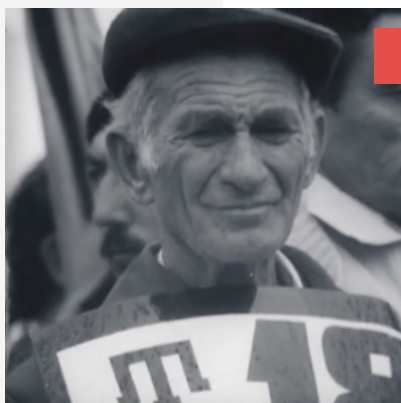
Стати українцем

Це відео досліджує інклюзивні прояви української громадянської ідентичності в житті видатних осіб з різних етнічних груп, які свідомо вирішили стати українцями. До них належать і етнічна росіянка Марія Вілінська, яка стала класиком української літератури під псевдонімом Марко Вовчок; і більшовик та журналіст-новатор Майк Йогансен, харків'янин латисько-шведсько-норвезького походження, розстріляний НКВС за «антирадянську, націоналістичну та терористичну діяльність»; а також уродженець Севастополя кінематографіст Ярослав Пілунський, для якого протести на Євромайдані стали переломним моментом в усвідомленні української національної ідентичності.

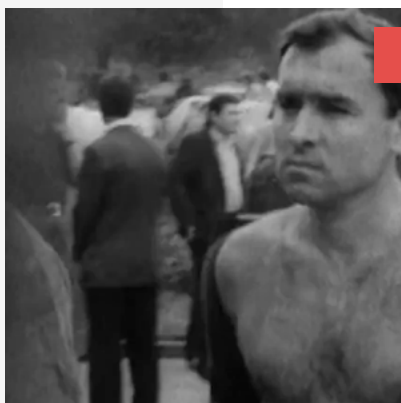
Друзі в біді: мусульмани та євреї в Криму

Це відео присвячено аналізу трагічного й захоплюючого переплетення кримськотатарської та єврейської культур в Україні. Прикладом такого діалогу є група «Jewslim Orchestra», створена після анексії Криму Росією. Музиканти вирішили поєднати кримськотатарські та єврейські музичні традиції, вбачаючи в цьому своєрідну форму культурного протесту. Їхнє мистецтво вшановує мирне співіснування мусульман та євреїв упродовж багатьох десятиліть. Наприклад, під час Другої світової війни мусульмани кримські татари видавали єврейських дітей за своїх, рятуючи їх від концтаборів.

Додому після депортації

Через особисту історію родини Дільшада Рахімова це відео досліджує трагедію кримських татар, яких у 1944 році масово депортували до Середньої Азії. Воно також розповідає про проблеми, з якими зіткнулися кримські татари, коли їм дозволили повернутися до рідного Криму у 1989 році. За наступні чотири роки на батьківщину повернулися 250 тисяч людей.

Чому страйкували українські шахтарі у 1989 році?

До цього відео увійшли інтерв'ю з учасниками страйків шахтарів Донбасу, що відбулися в 1989 році на знак протесту проти невивплати чи несвоєчасної виплати зарплат. Павлоград – місто на Дніпропетровщині на сході України – стало одним із центрів страйкового руху. В результаті протестів шахтарі отримали триваліші відпустки та розширення переліку професійних захворювань. Показані у фільмі інтерв'ю з дітьми колишніх страйкарів свідчать, що сьогодні на Донбасі такі масштабні протести були б немислимыми.

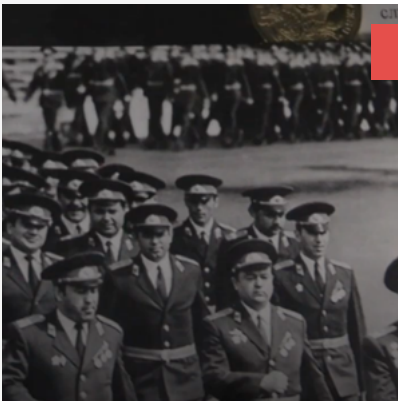
Селяни проти радянської влади: «Павлоград 1930»

Це відео розповідає про масштабні повстання проти радянської колективізації та розкуркулення у селах поблизу Павлограда на сході України на початку 1930-х років. В результаті повстання 13 селян було вбито, 200 заарештовано та 27 засуджено до смертної кари. Під час голодомору 1932–1933 років Дніпропетровська область постраждала, мабуть, більше за будь-яку іншу. Це відео також показує, як мало місцеві жителі знають про ці події. На цвинтарі в Тернівці встановлено пам'ятник представникам радянської влади, які придушили повстання, але немає монументу на вшанування пам'яті загиблих від голоду, лише братська могила.

Корупцію побороти можна: досвід Перу

Що Україна може дізнатися з досвіду інших країн у боротьбі з корупцією? Це відео намагається дати відповіді на це запитання на прикладі Перу. У 1990-х роках, після масових протестів, колишній президент Альберто Фухіморі став першим главою держави в історії країни, засудженим за зловживання владою та хабарництво. Справа Фухіморі створила прецедент, що призвів до низки інших кримінальних проваджень проти перуанських чиновників і надихнув на успішні антикорупційні реформи в наступні десятиліття.

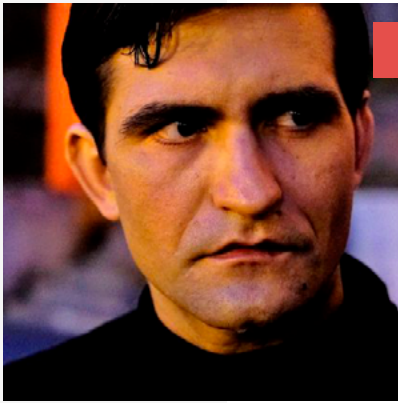
Як українці виступали проти радянської міліції

До цього відео увійшли інтерв'ю з колишніми правоохоронцями та правозахисниками, які обговорюють забуту історію виступів проти безкарності міліції в СРСР. У 1960-х роках радянські міста Одеса та Кривий Ріг стали свідками масштабних протестів проти жорстокості міліції. До появи правозахисників у 1990-х роках незаконні затримання навіть не сприймалися як такі. На жаль, мало хто в сьогоднішній незалежній Україні знає про ті події.

Три хрести на Волині

Це відео торкається теми волинської різанини, коли в 1943 році від рук українських націоналістів загинули десятки тисяч польських мирних жителів. Зустрічні наративи з української сторони наголошують, що українці та поляки були у тих подіях і жертвами, і злочинцями. Відео аналізує складні істини тих драматичних років через розповідь дочки літнього українського селянина, який рятував своїх польських сусідів під час різанини. Виконуючи дану батькові обіцянку, ця немолода жінка вже десятки років доглядає могилу його польських сусідів.

«Заборонений»: історія поета-дисидента Василя Стуса³⁹

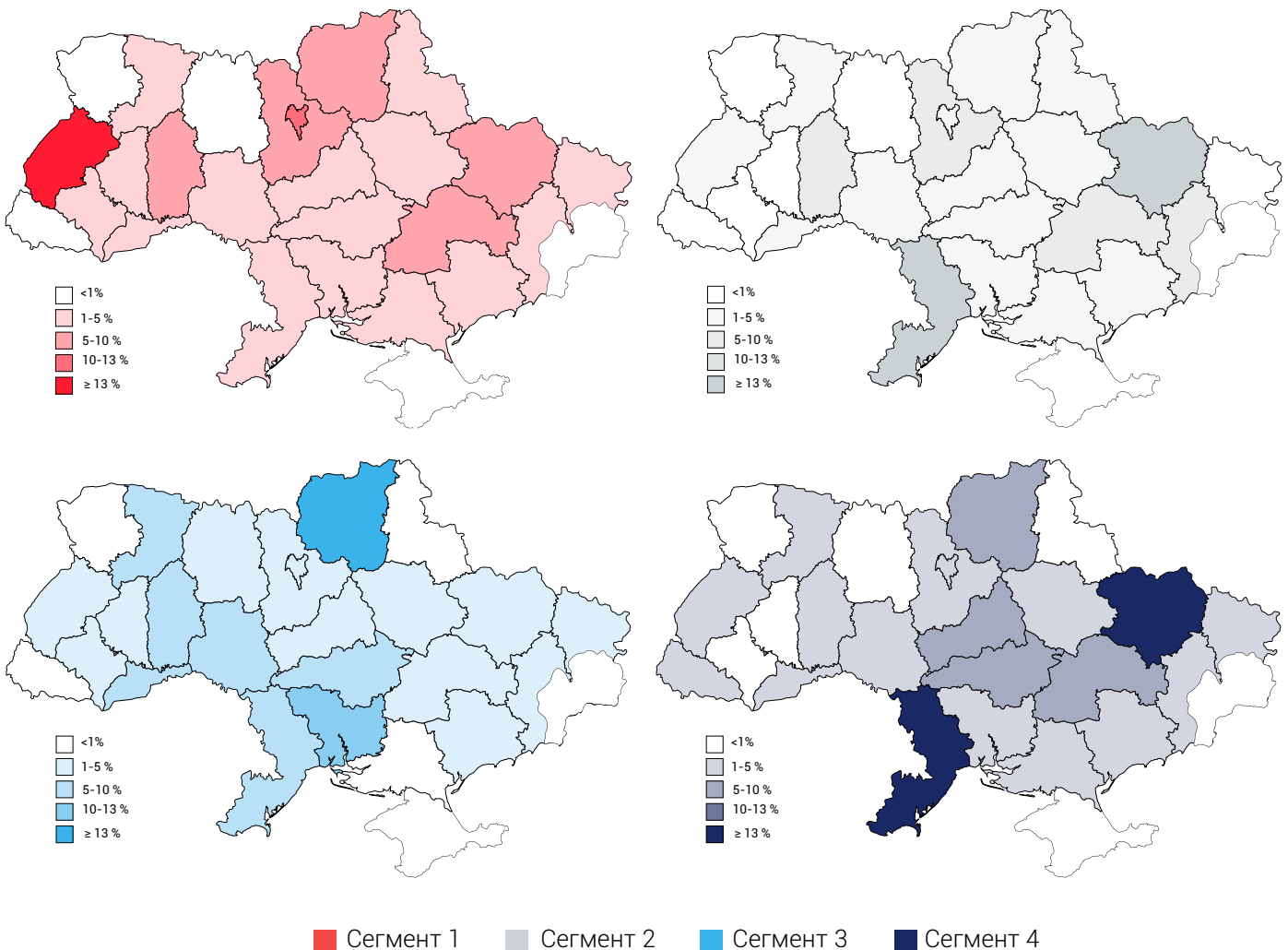
Це відео присвячено нещодавно знятому художньому фільму «Заборонений» про трагічну долю українського поета й дисидента Василя Стуса. Двічі звинувачений в «антирадянській агітації та пропаганді», Стус був засланий до радянських трудових таборів, де і помер. Відео також містить інтерв'ю з виконавцем головної ролі та сценаристом фільму, а також відгук про фільм від дисидента Василя Овсієнка, товариша і співака Василя Стуса.

39 Цей фільм було знято пізніше за інші фільми hromadske з метою додаткового тестування контенту на тему національної ідентичності. Він не належить до однієї категорії з іншими фільмами; відсутня і його версія англійською мовою.

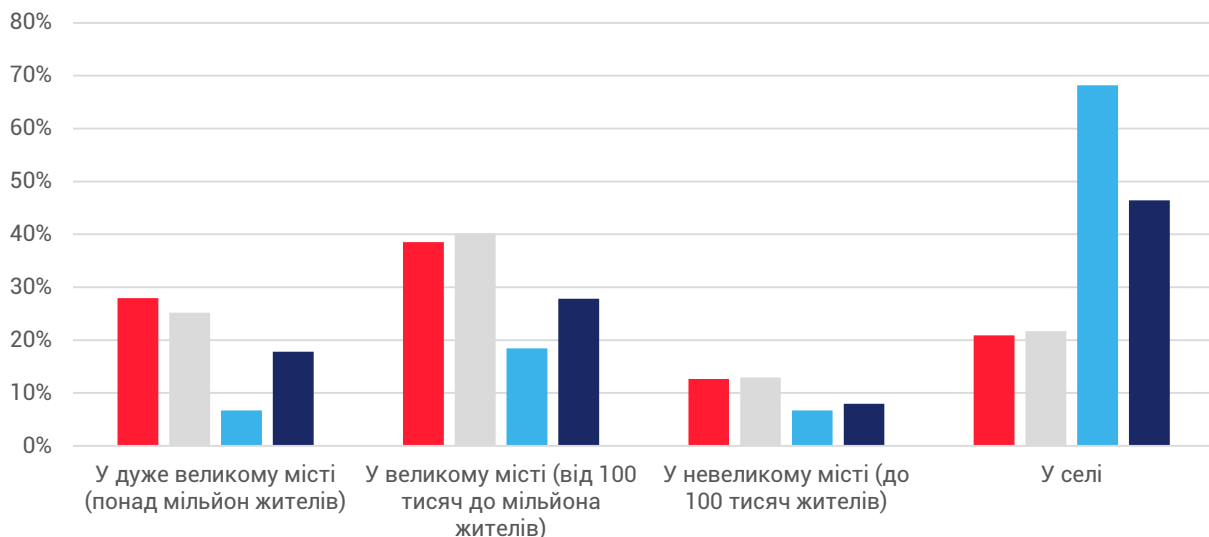
5.2

Діаграми сегментації аудиторії

Географічний розподіл сегментів:

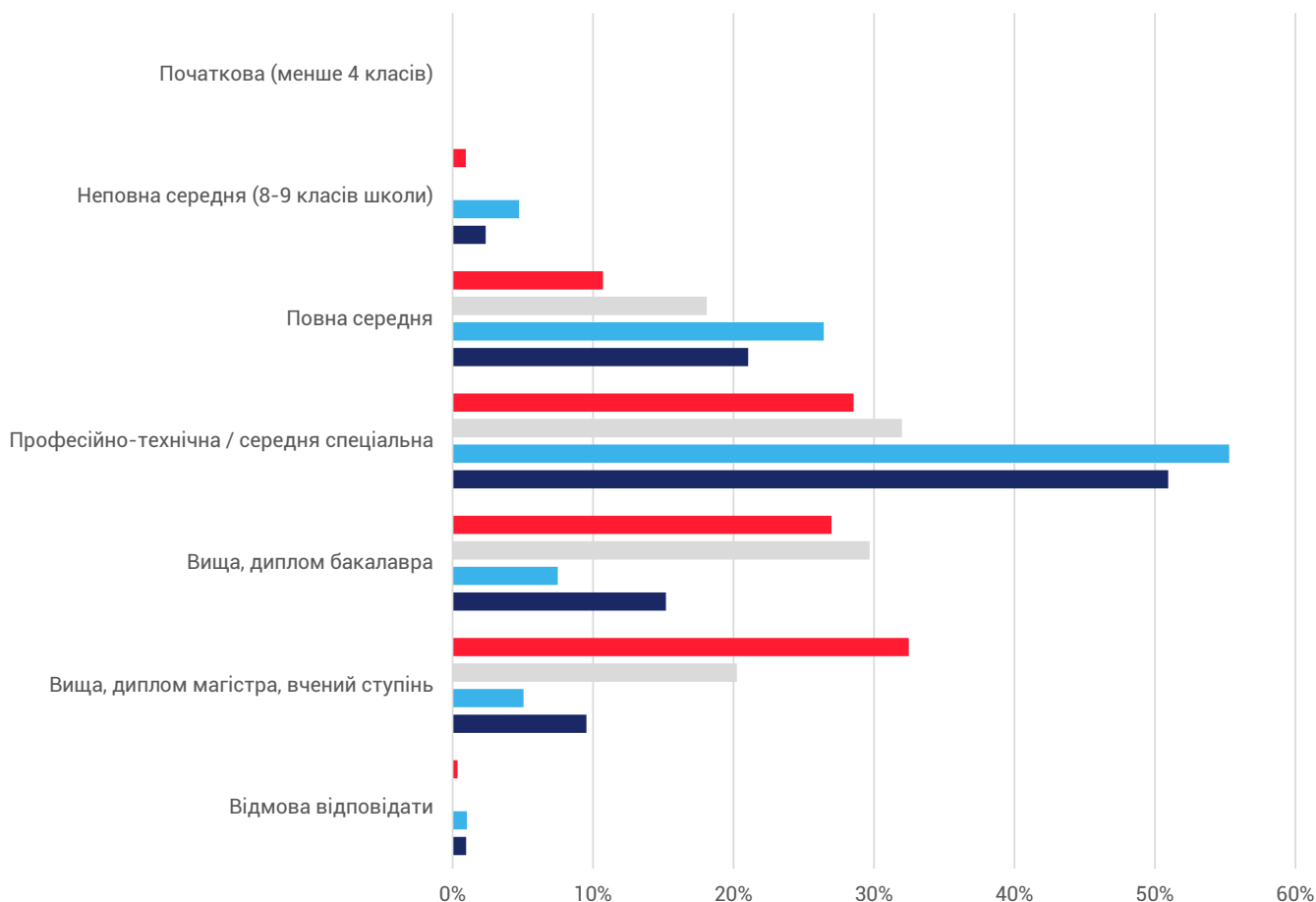
Чи ви мешкаєте у місті чи у селі?

Розподіл сегментів за віком

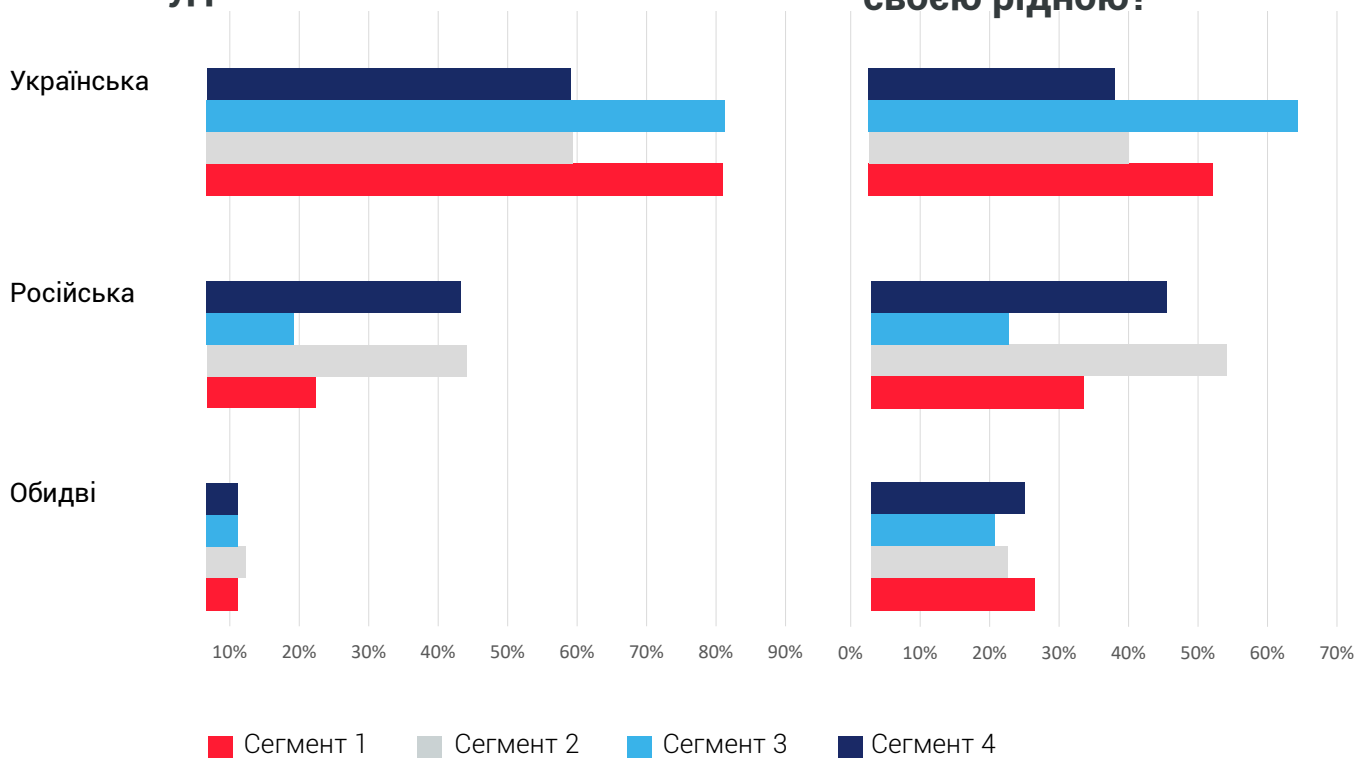

"Який найвищий рівень освіти ви отримали?"

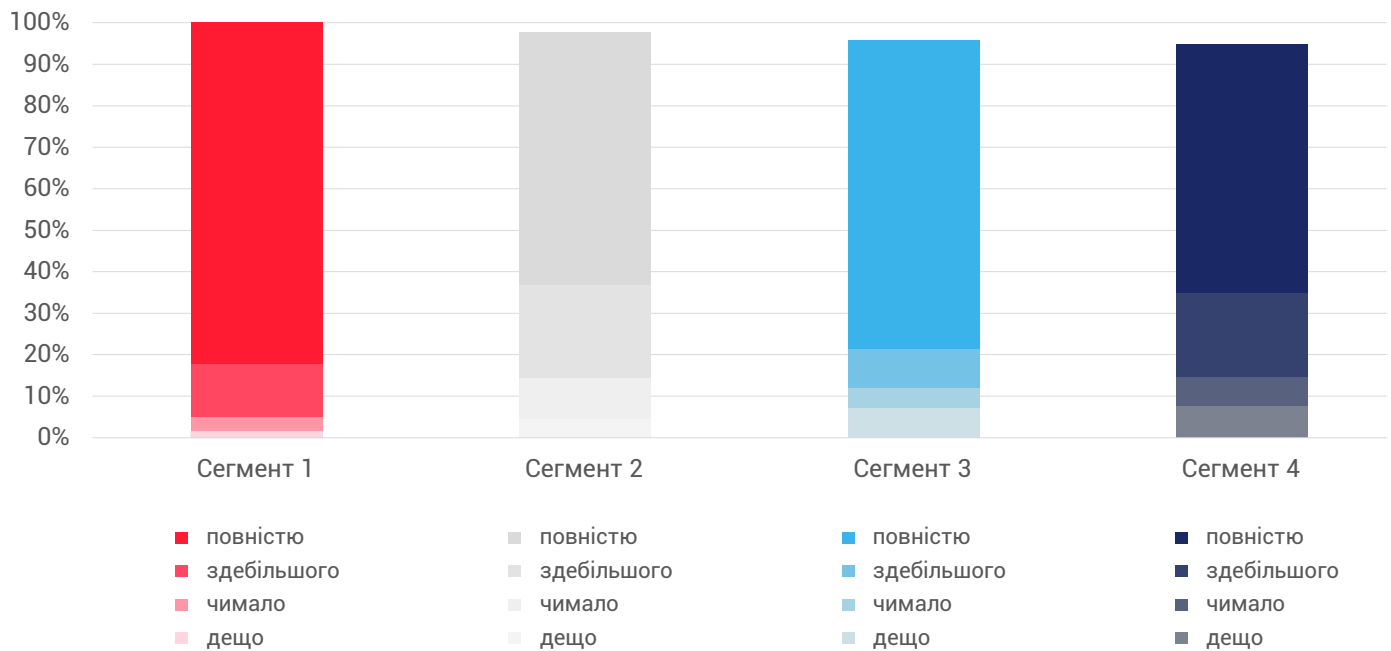

Якою мовою ви спілкуєтесь удома?

Яку мову ви вважаєте своєю рідною?

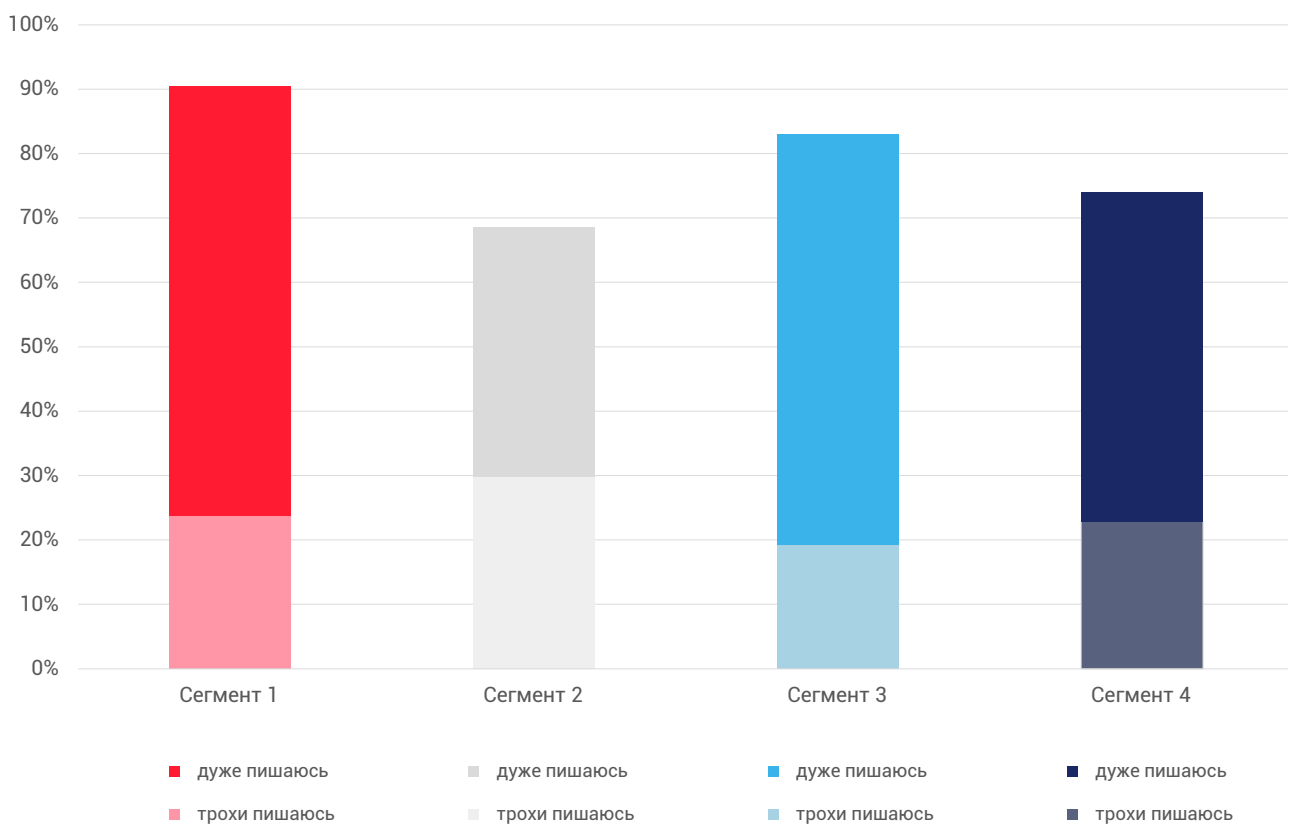

Якою мірою Ви відчуваєте себе українцем/українкою?*

*Респонденти давали відповідь за п'ятибальною шкалою від "повністю" до "зовсім ні". На діаграмі наведено дані про чотири верхні варіанти відповіді.

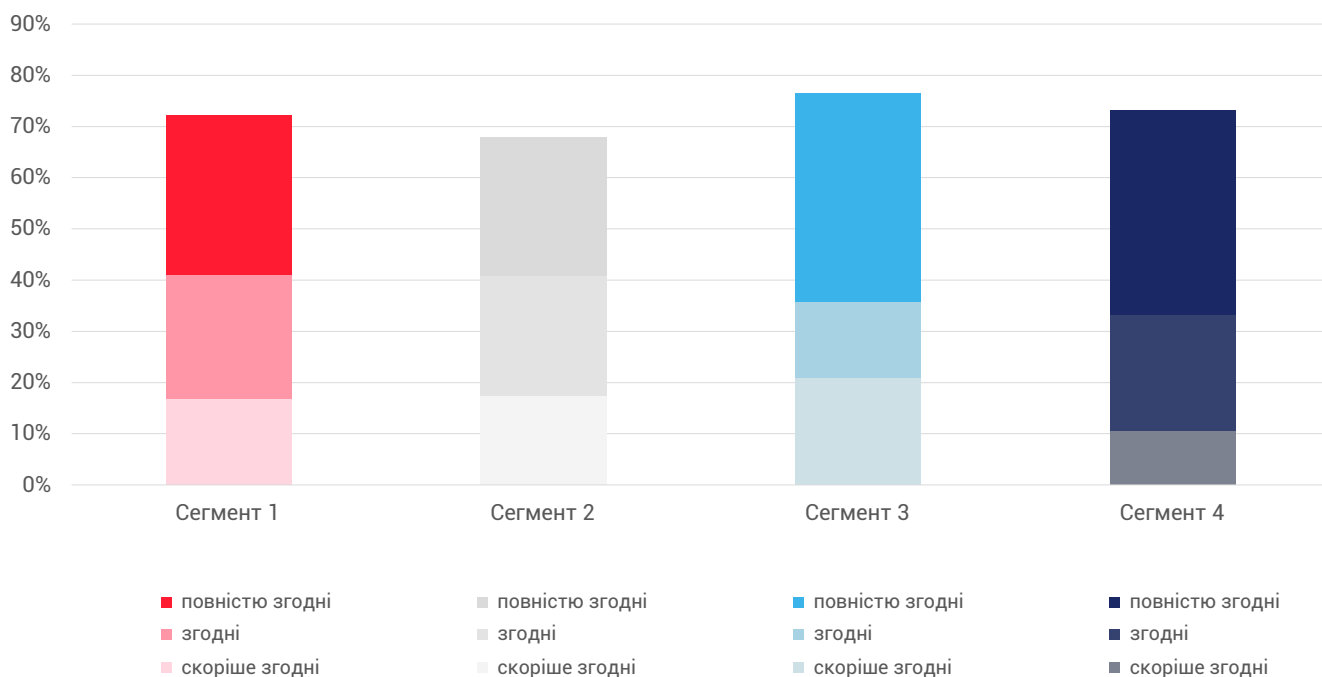
Наскільки ви пишаєтеся бути українцем/українкою?*

*Респондентам було запропоновано обрати один із чотирьох варіантів: "дуже пишаюсь", "трохи пишаюсь", "не дуже пишаюсь", "зовсім не пишаюсь". На діаграмі наведено дані про два верхні варіанти відповіді.

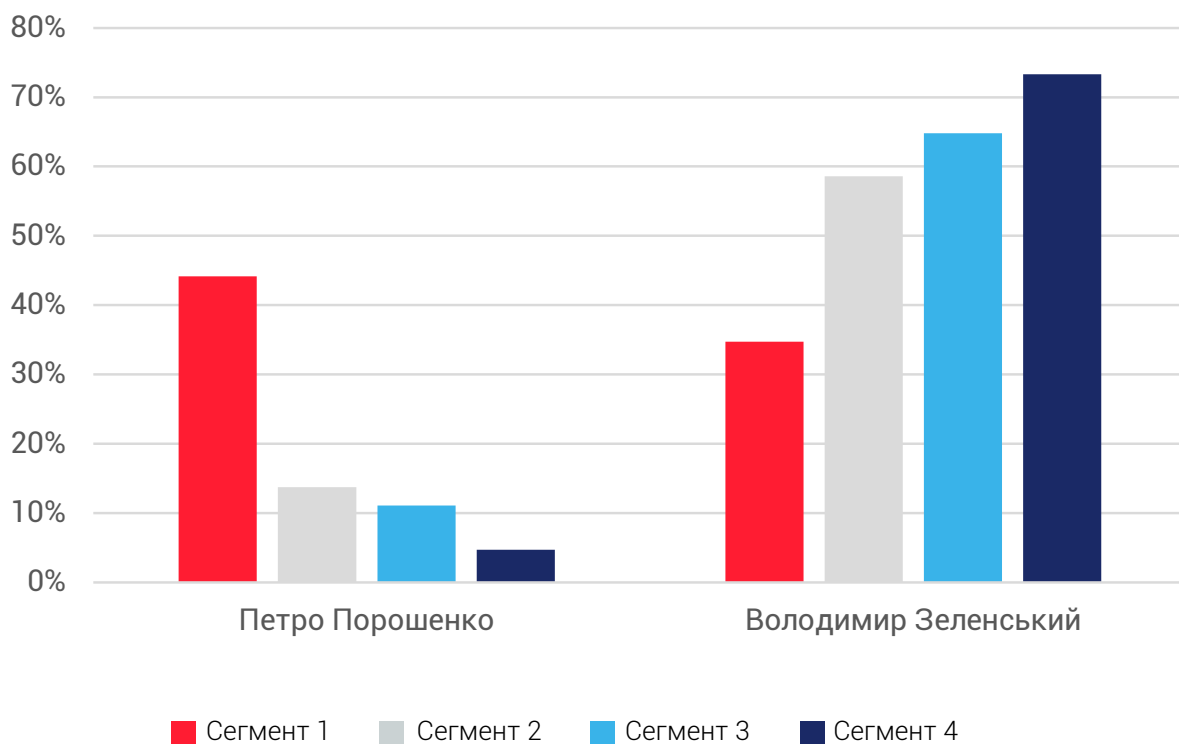
■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2 ■ Сегмент 3 ■ Сегмент 4

Якою мірою ви згодні/не згодні, що всі люди, які живуть в Україні, можуть бути українцями незалежно від їхнього етнічного расового, географічного походження, релігійних переконань та/або мови, якою вони говорять?*

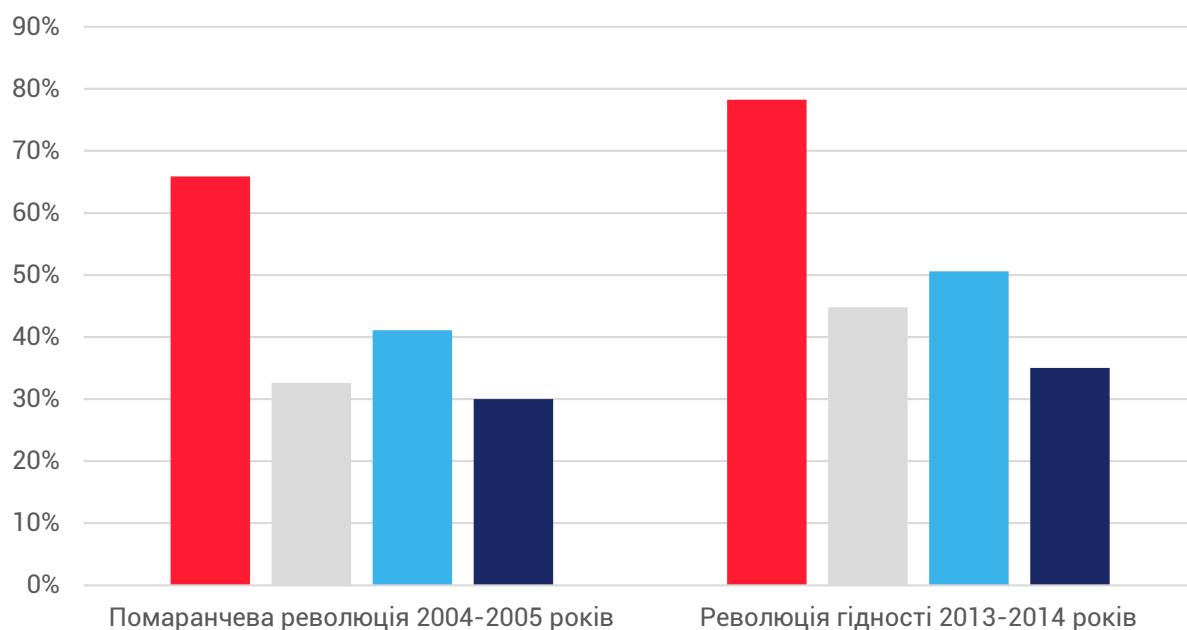

*Респонденти відповідали за семибальною шкалою від "повністю згодні" до "зовсім не згодні". На діаграмі наведено дані про три верхні варіанти відповіді.

За кого з кандидатів ви голосували у другому турі президентських виборів 2019 року?

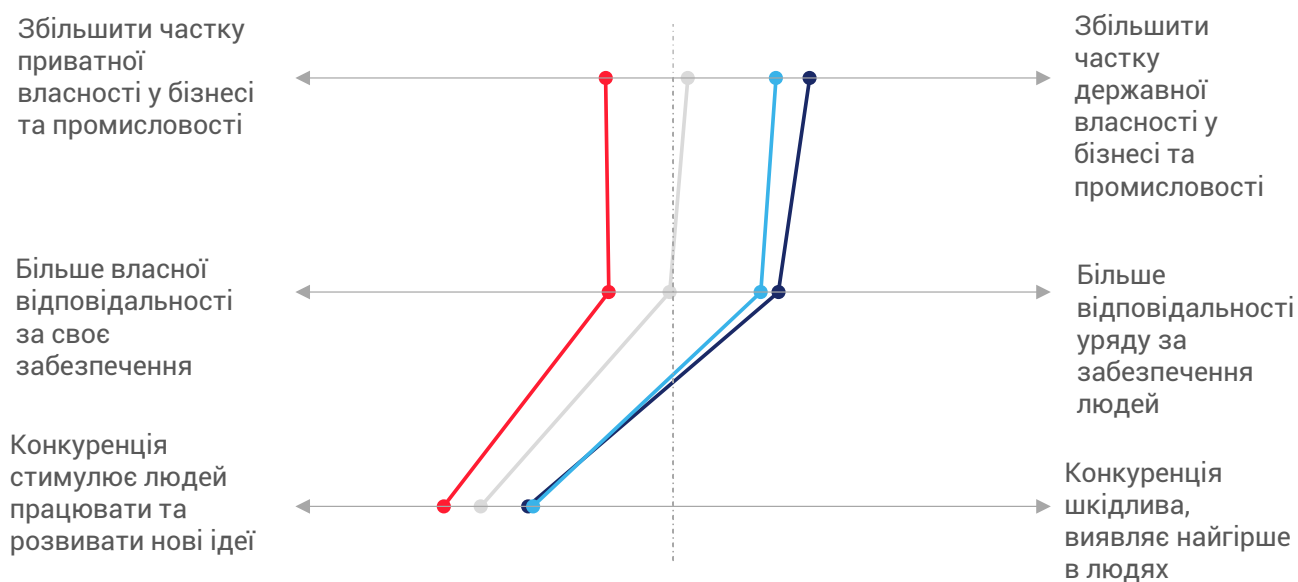

Підтримка нещодавніх революцій*

*Респонденти відповідали за десятибальною шкалою, де десять означало найбільшу підтримку. На діаграмі наведено узагальнені дані про чотири верхніх варіанти відповіді.

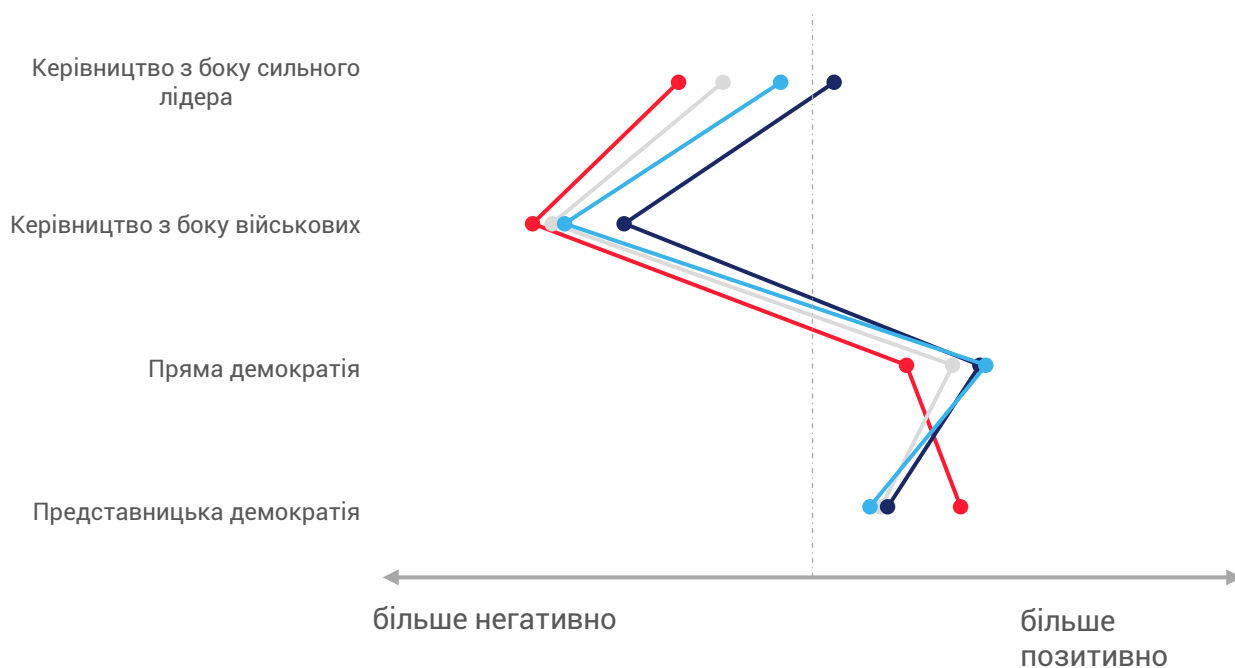
Роль держави*

*Респонденти відповідали за десятибальною шкалою. На діаграмі наведено середньозважені дані, без урахування варіанту відповіді "не знаю".

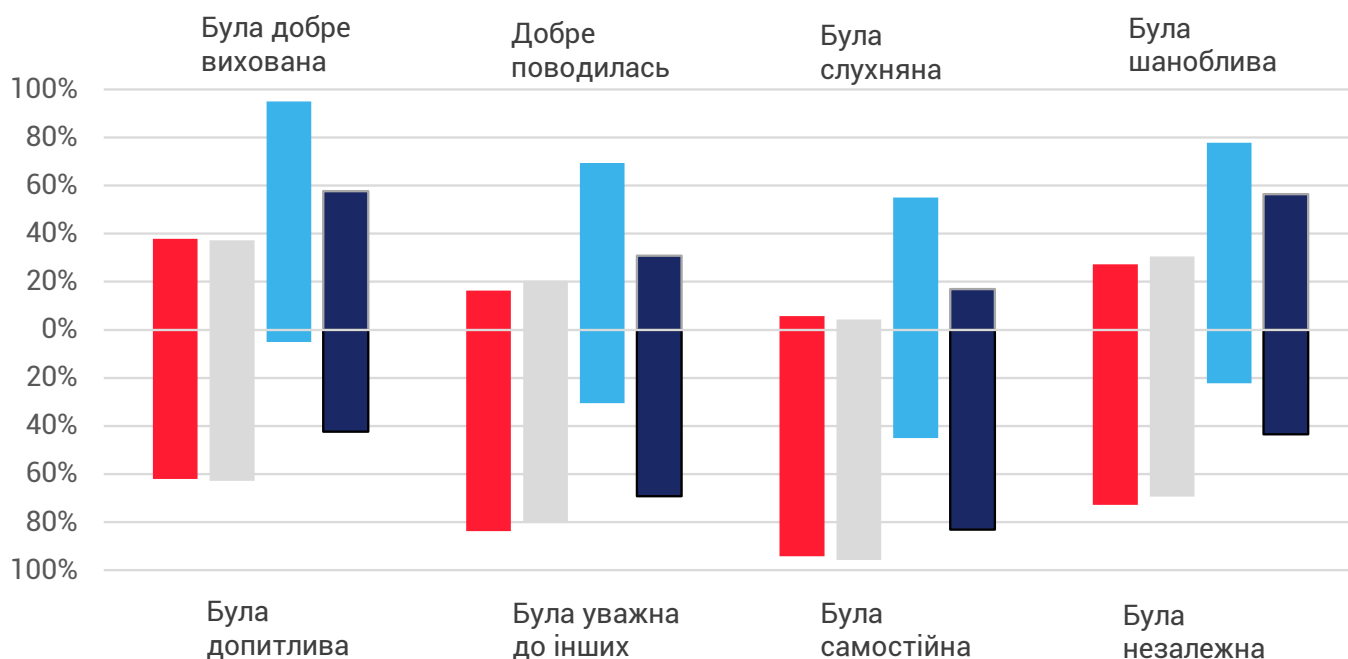
■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2 ■ Сегмент 3 ■ Сегмент 4

Як ви оцінюєте нижченаведені системи управління країною?*

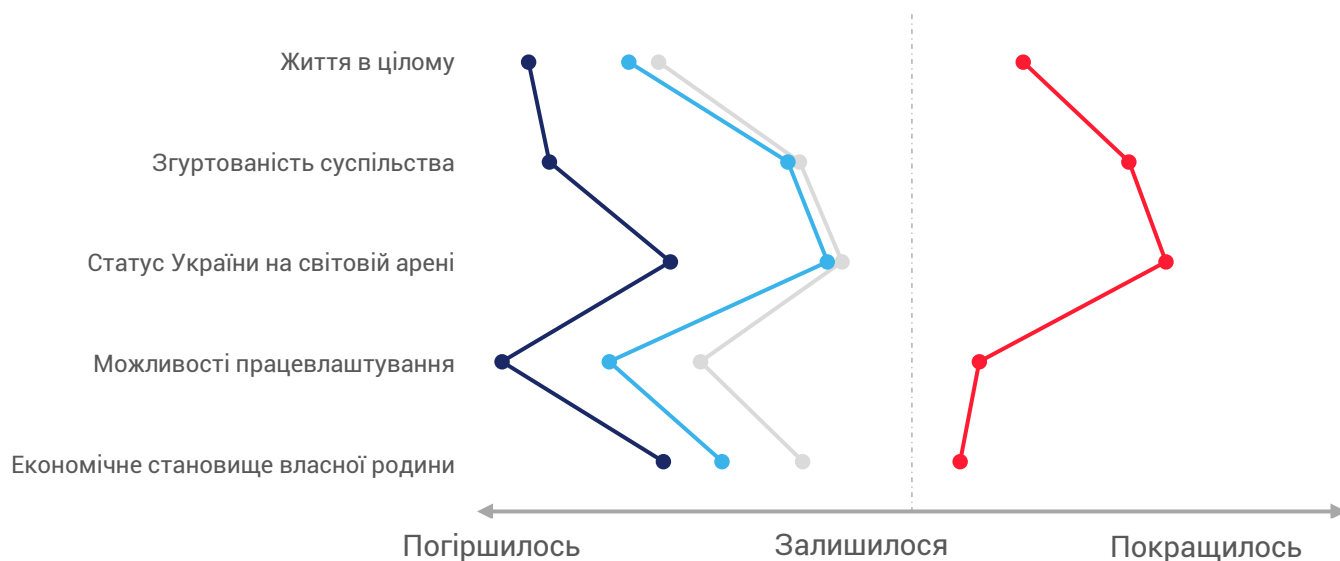
*Респондентам було запропоновано оцінити кожний варіант за семибальною шкалою від "дуже поганий" до "дуже хороший". На діаграмі наведено середньозважені дані без урахування варіанту відповіді "не знаю".

Важливо виховувати дитину, щоб вона...

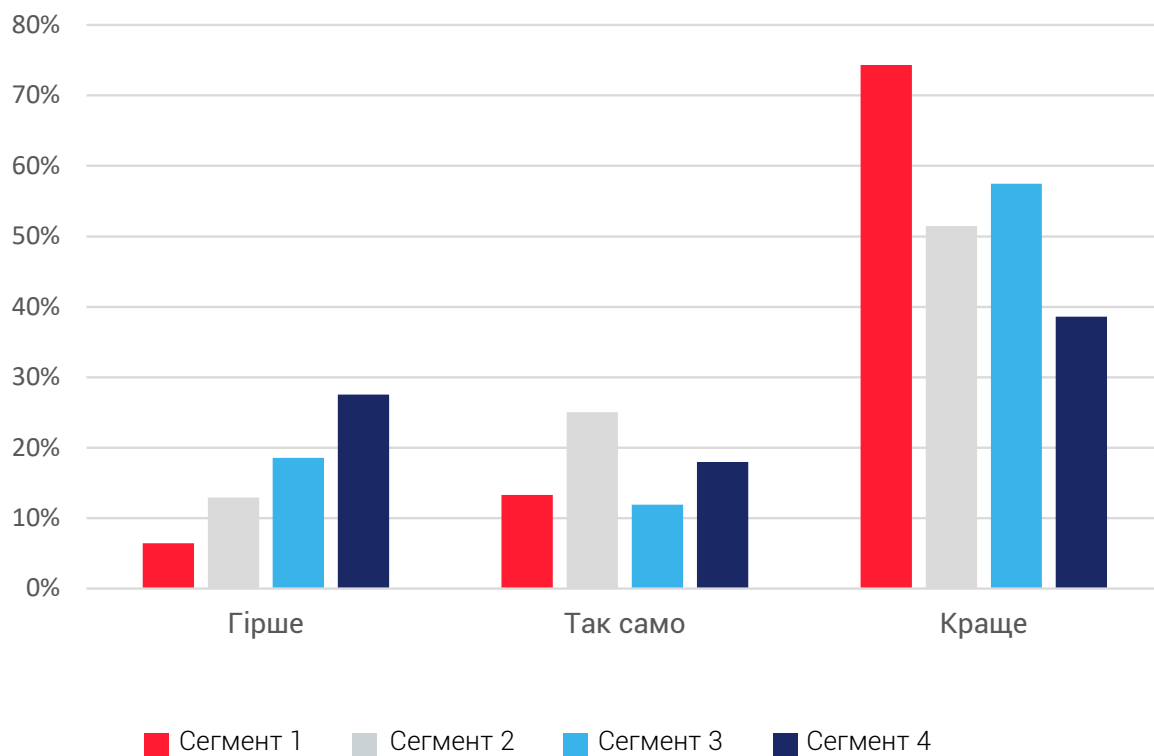
■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2 ■ Сегмент 3 ■ Сегмент 4

Як змінилося життя в Україні протягом вашого життя?*

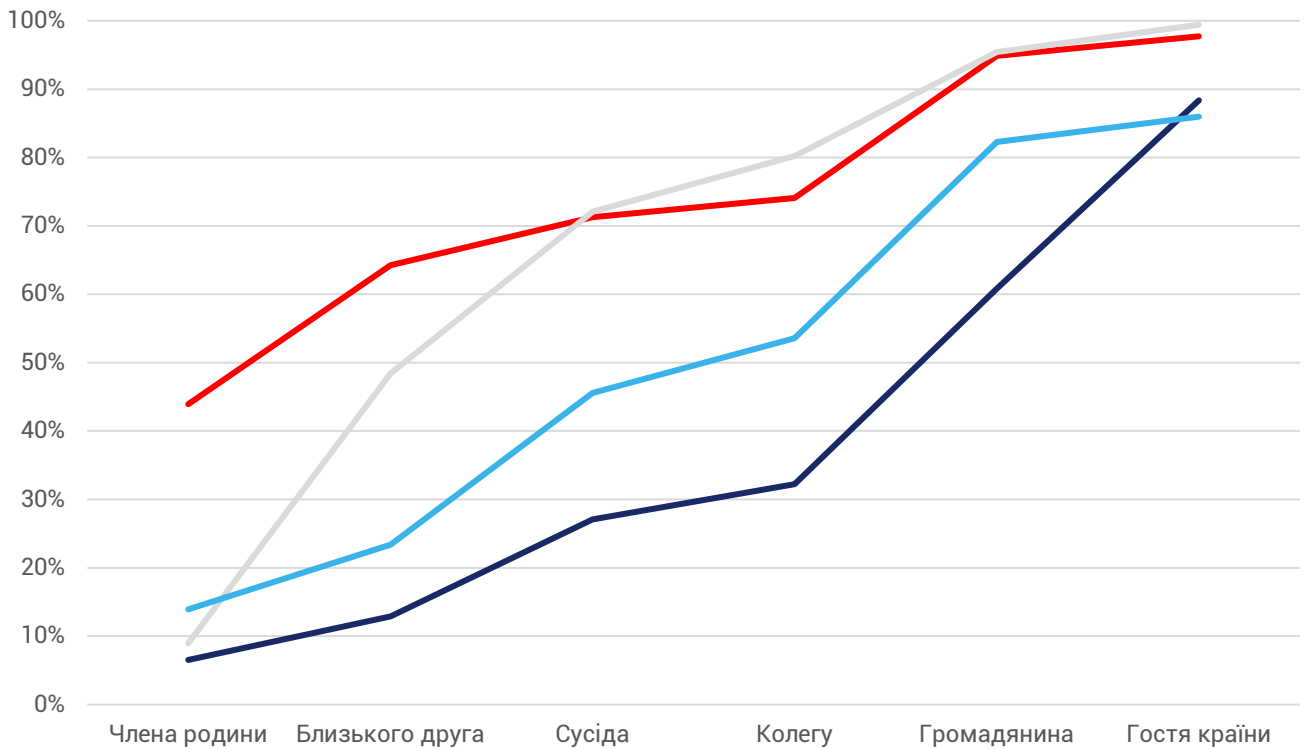

*Респонденти відповідали, чи кожний із зазначених аспектів покращився, залишився незмінним або погіршився. На діаграмі наведено середньозважені дані без урахування варіанту відповіді "не знаю".

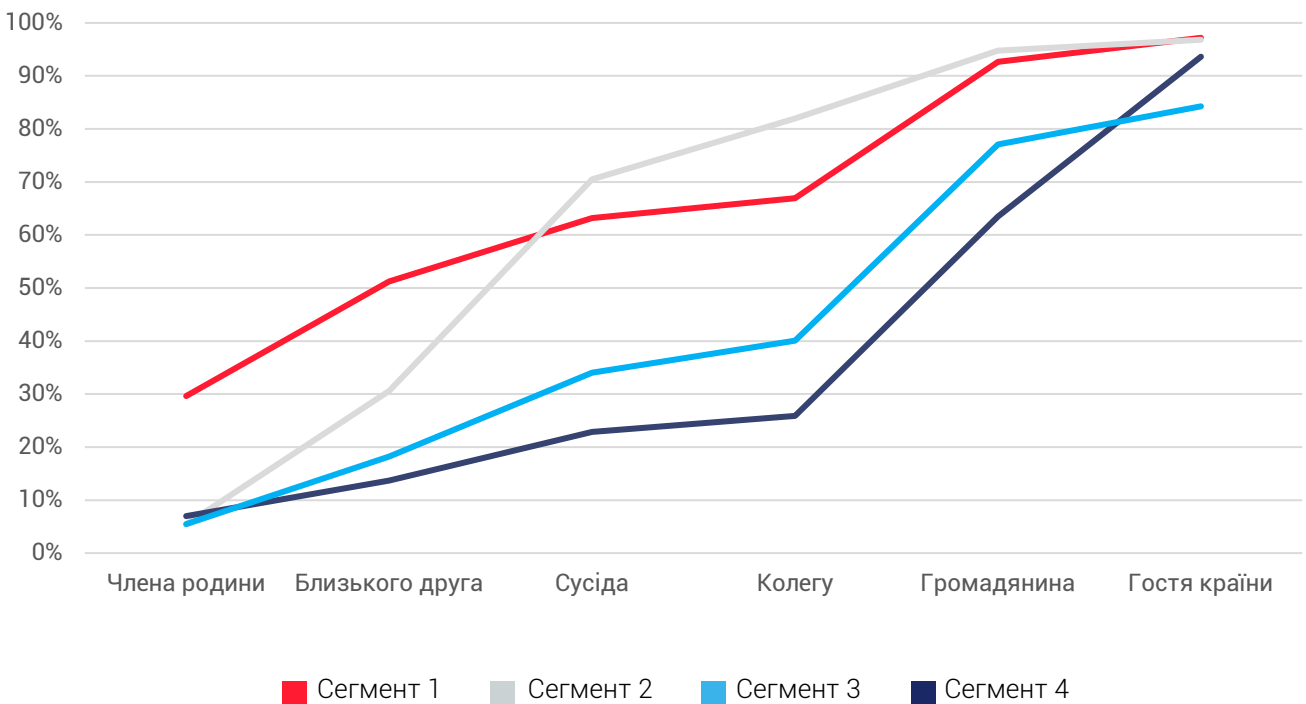
Чи вважаєте ви, що наступне покоління в Україні житиме краще, гірше або так само, порівняно з вашим поколінням?

Чи готові ви прийняти когось із етнічної меншини як...? (зведений аналіз)

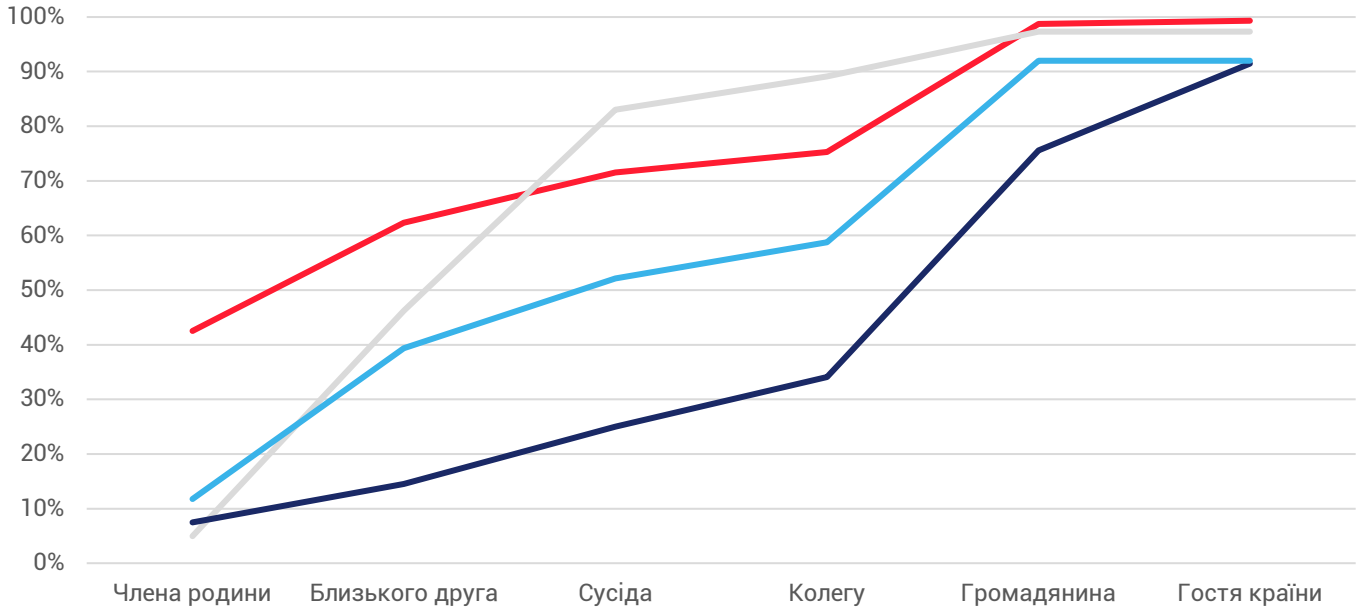

Чи готові ви прийняти когось із релігійної меншини як...? (зведений аналіз)

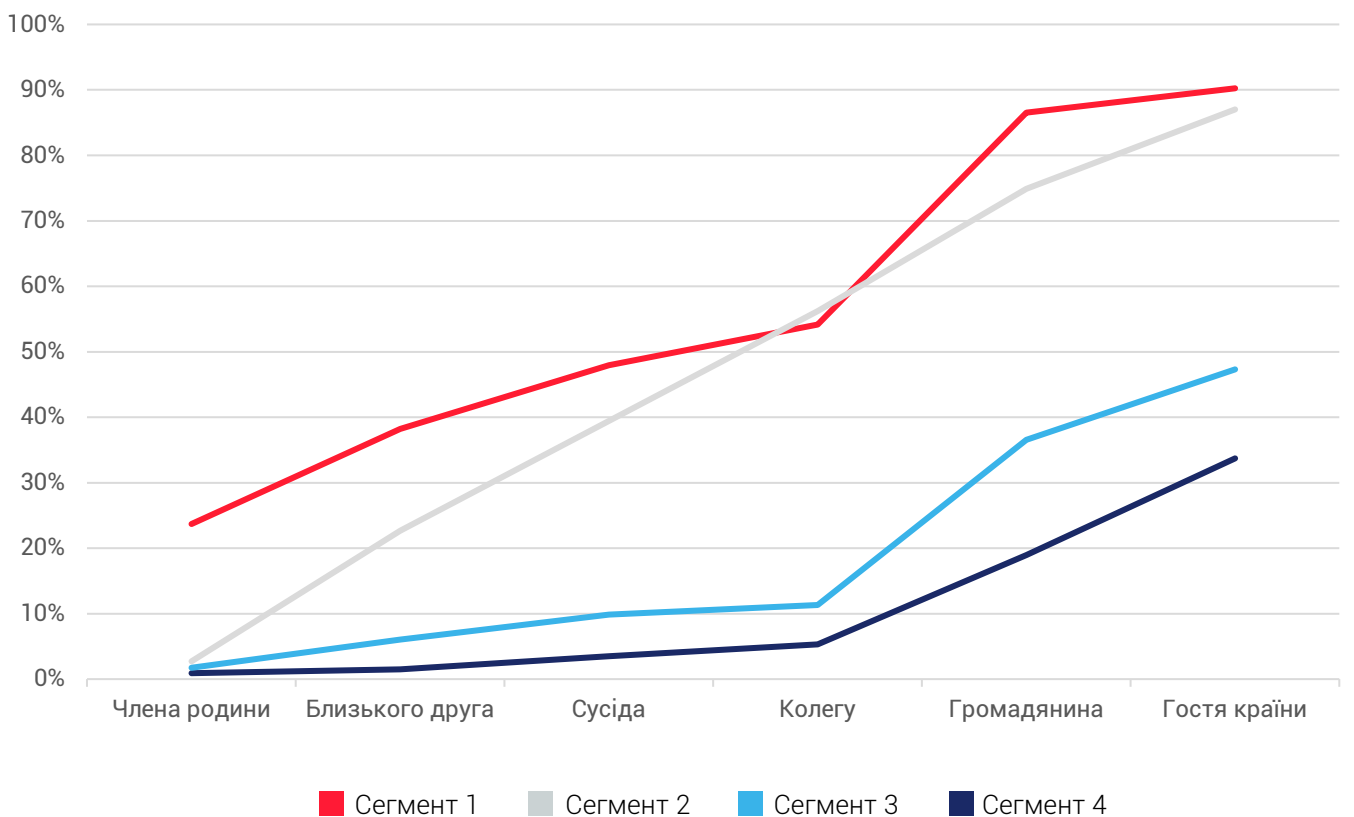

■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2 ■ Сегмент 3 ■ Сегмент 4

Чи готові ви прийняти когось із обмеженими можливостями навчання як...? (зведений аналіз)

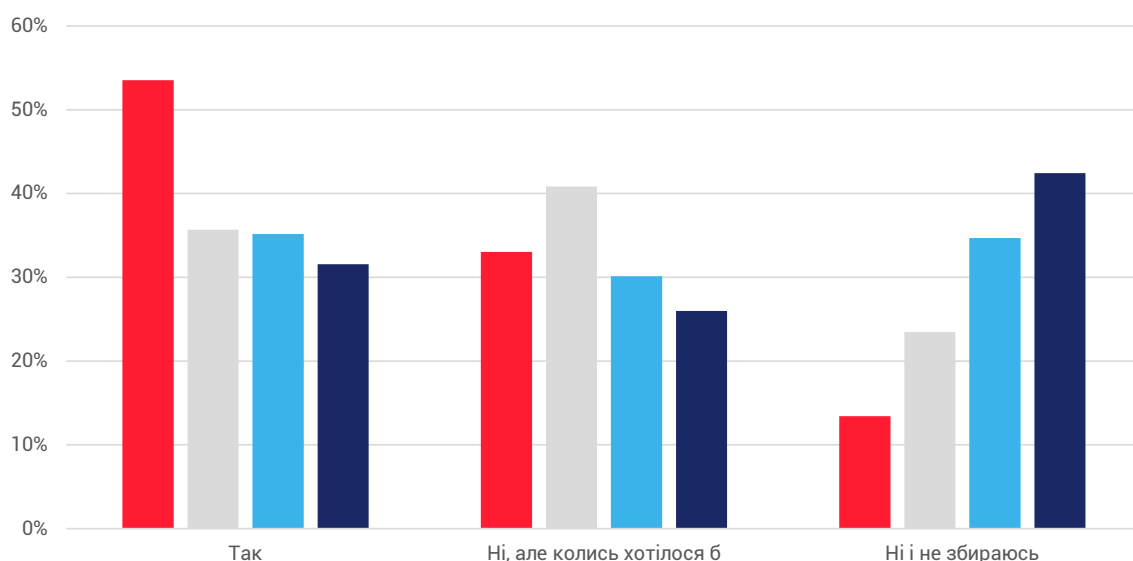
Чи готові ви прийняти когось із ЛГБТ спільноти як...? (зведений аналіз)

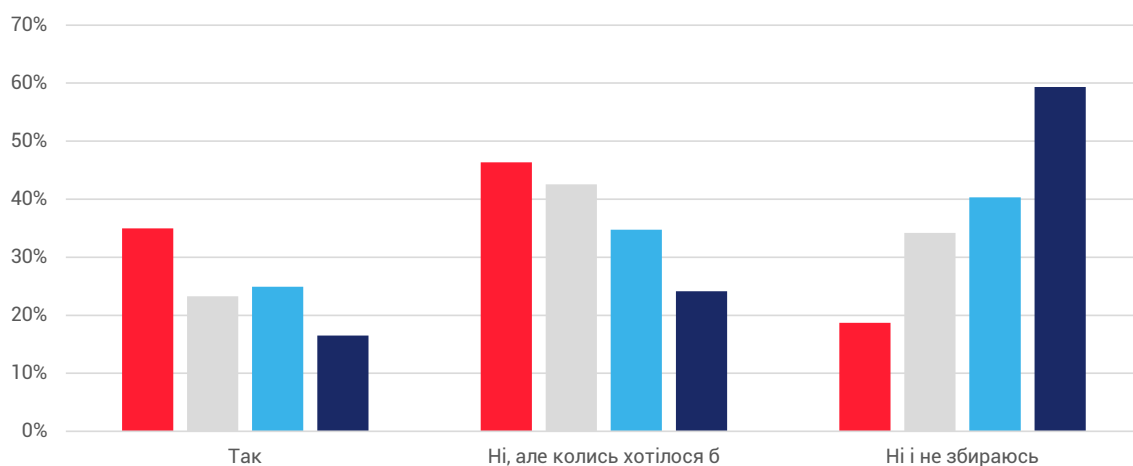
Як би Ви хотіли, щоб люди з інших країн бачили Україну в майбутньому? (оберіть усі підхожі відповіді)

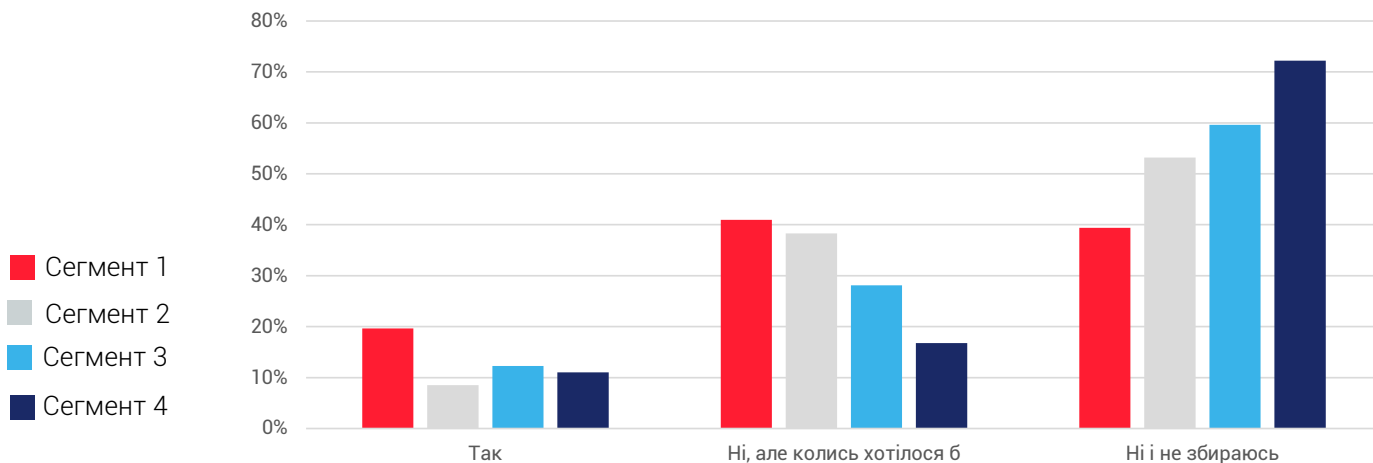
Чи ви колись брали участь у благодійних заходах або подіях?

Чи ви колись брали участь у волонтерській діяльності або заходах в національних інтересах?

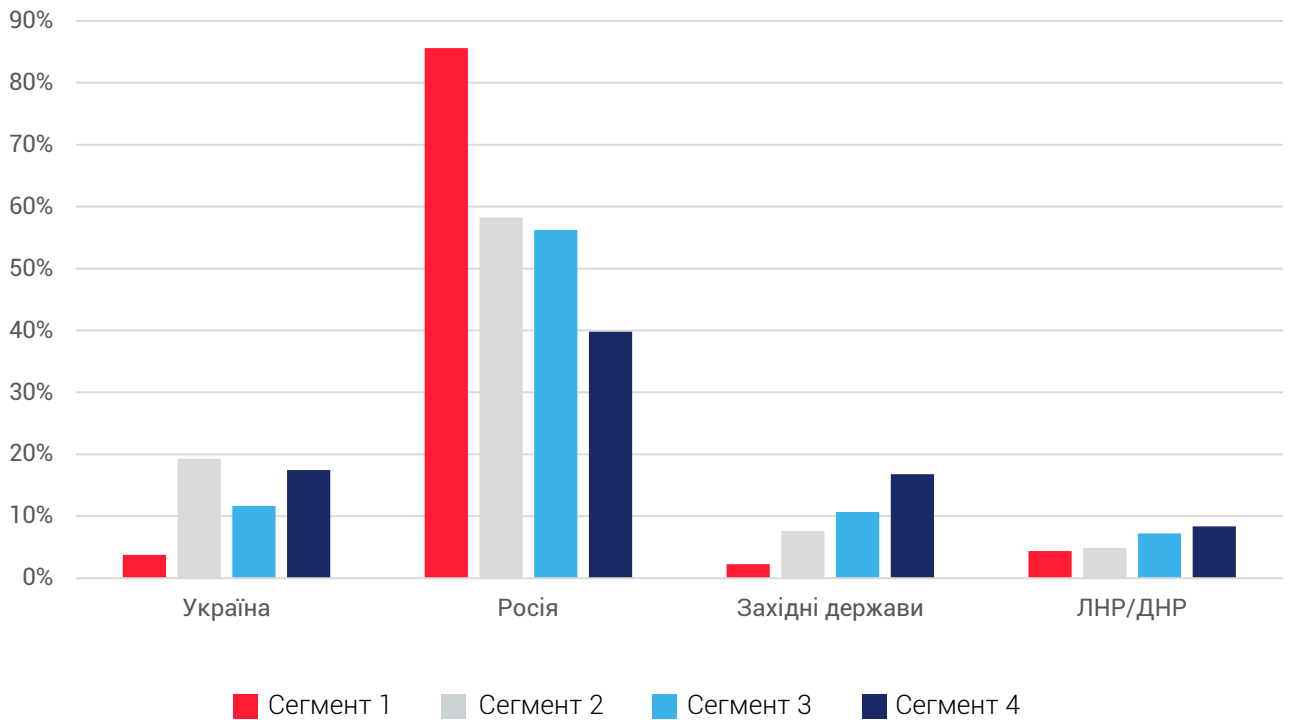

Чи ви колись брали участь в акції протесту, демонстрації з приводу загальнонаціональної або місцевої проблеми?

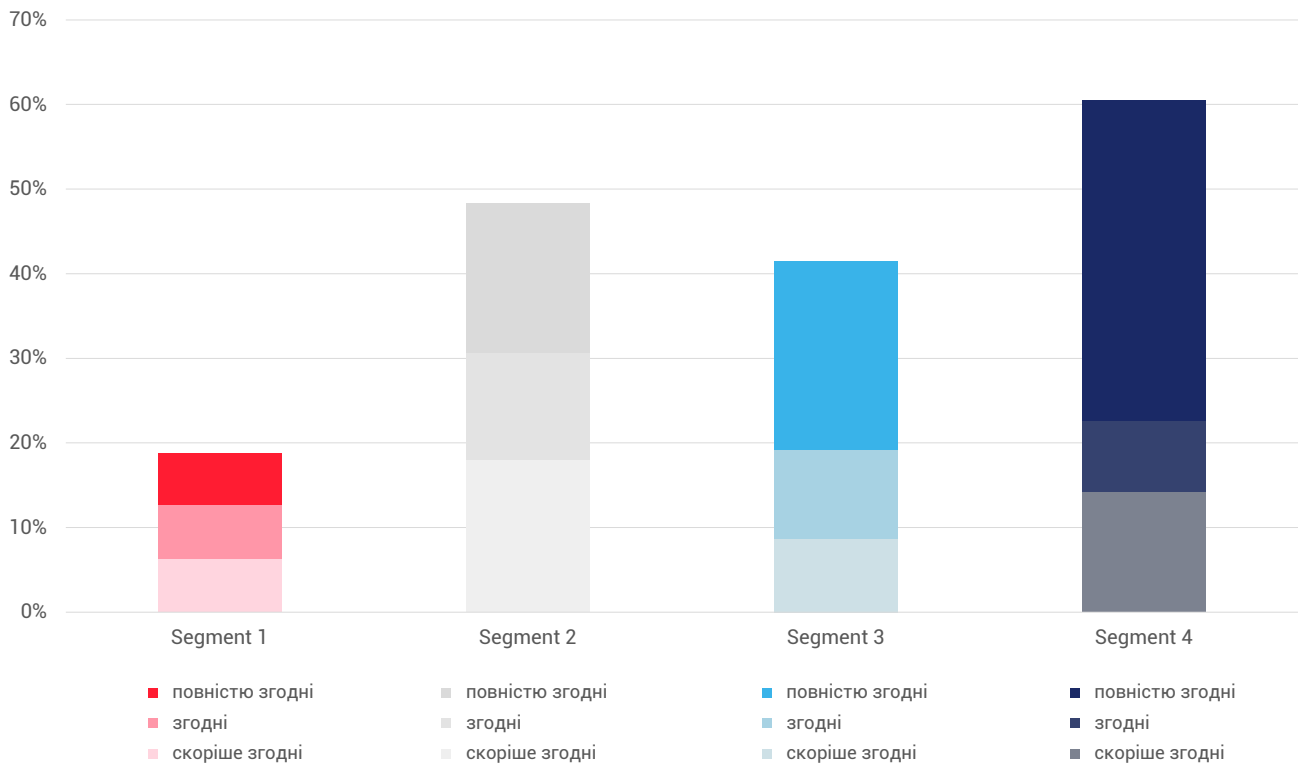

- Сегмент 1
- Сегмент 2
- Сегмент 3
- Сегмент 4

На вашу думку, хто несе найбільшу відповідальність за розпалювання збройного конфлікту на Сході України?

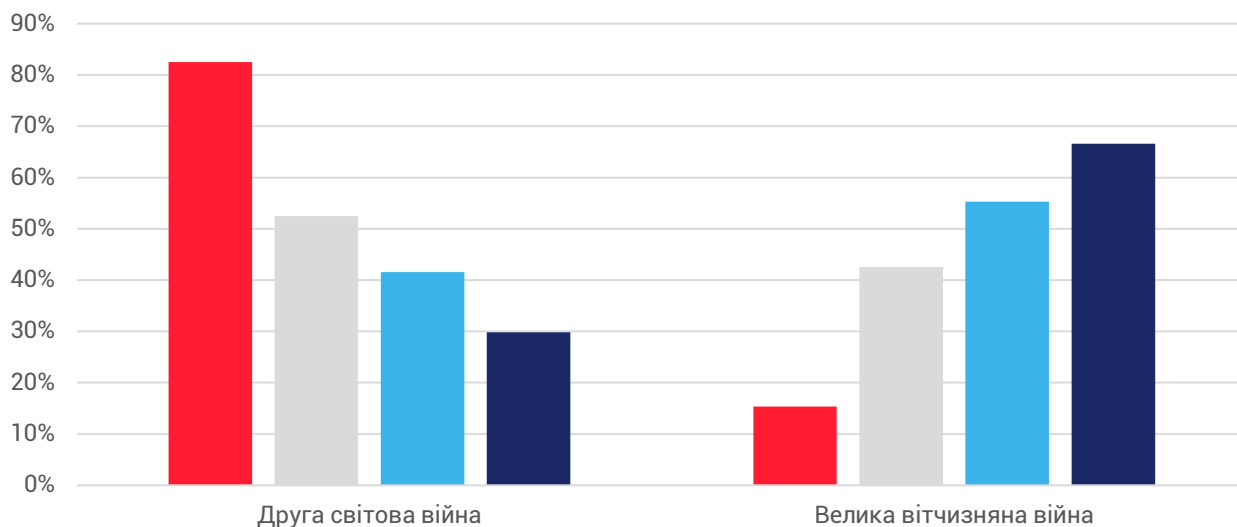

Наскільки ви згодні/не згодні, що російський та український народ мають спільну спадщину, яку неможливо розділити?*

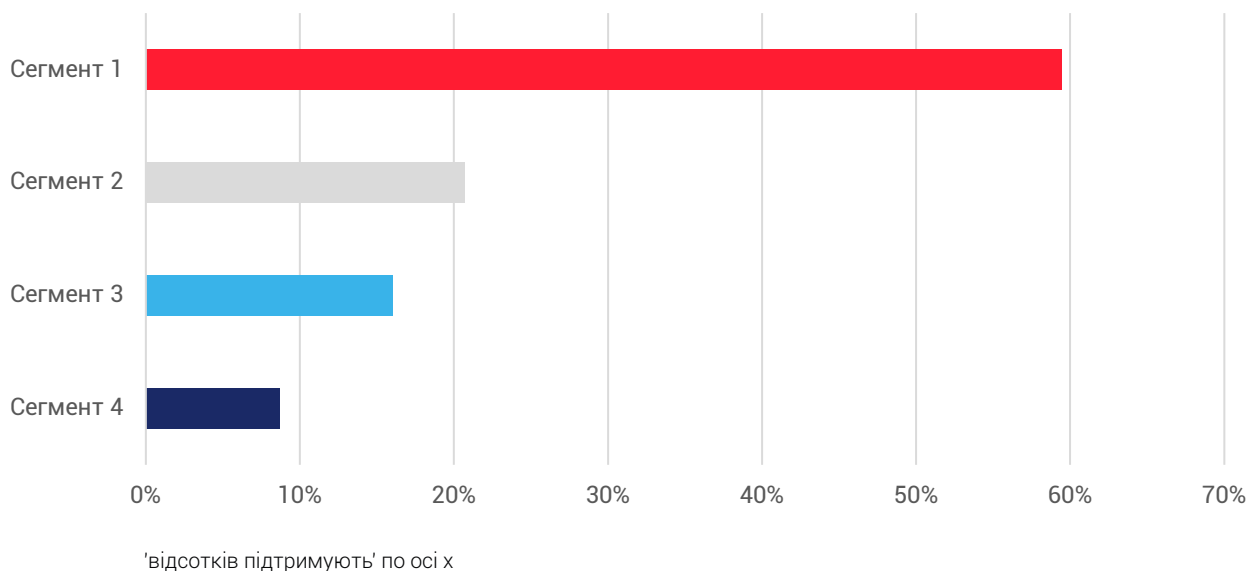

*Респондентам було запропоновано оцінити своє ставлення за семибальною шкалою від "зовсім не згодні" до "повністю згодні". На діаграмі наведено дані про три верхні варіанти відповіді.

Яку назву ви використовуєте для останньої великої війни?

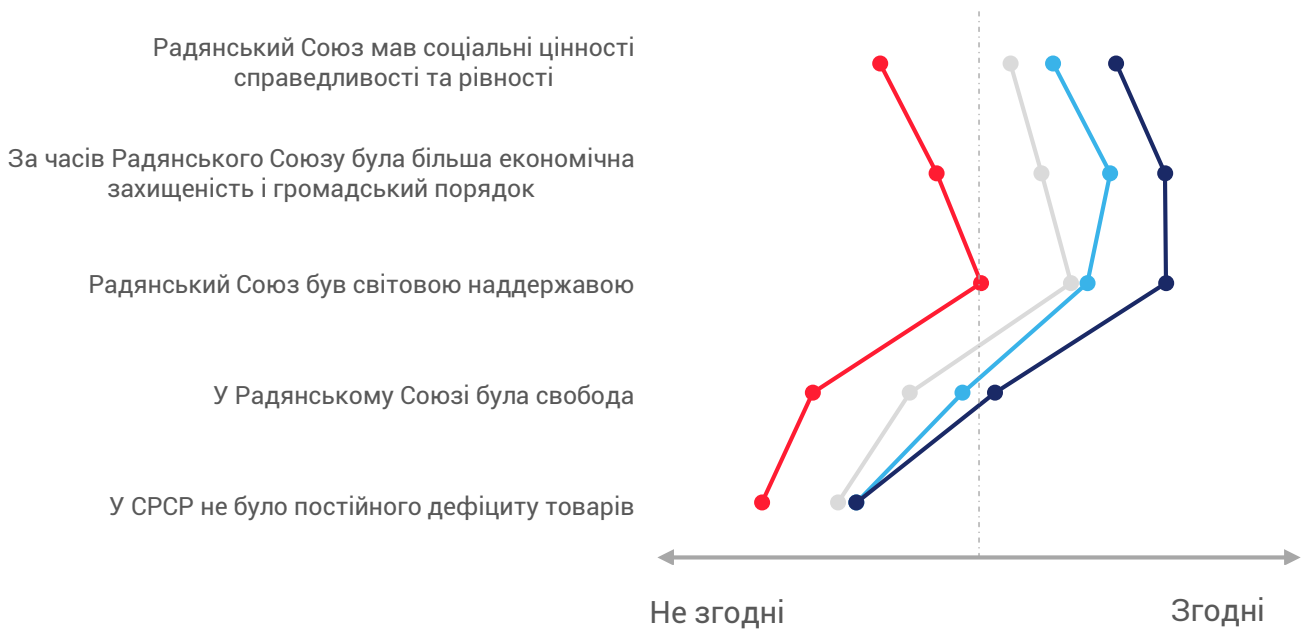

Чи підтримуєте ви перейменування міст, сіл і вулиць, щоб відійти від комуністичних традицій?*

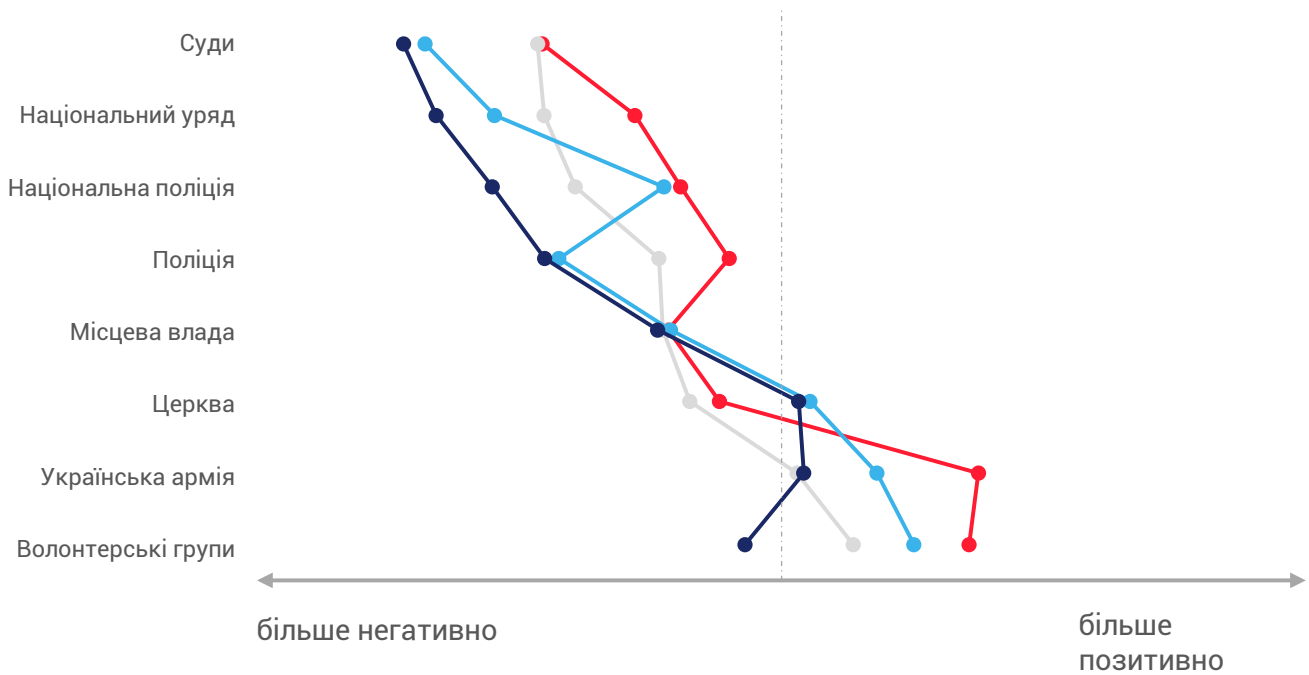
■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2 ■ Сегмент 3 ■ Сегмент 4

Ставлення до СРСР*

*Респонденти відповідали за десятибальною шкалою від "зовсім не згодні" до "повністю згодні". На діаграмі наведено середньозважені дані без урахування варіанту відповіді "не знаю". Два останні твердження переформульовано, щоб вони звучали "позитивно".

Довіра до інституцій*

*Респонденти відповідали за десятибальною шкалою від "повністю довіряю" до "зовсім не довіряю". На діаграмі наведено середньозважені дані без урахування варіанту відповіді "не знаю".

■ Сегмент 1 ■ Сегмент 2 ■ Сегмент 3 ■ Сегмент 4

THE LONDON SCHOOL
OF ECONOMICS AND
POLITICAL SCIENCE ■

Від «воєн пам'яті» до спільного майбутнього: подолання поляризації в Україні

Липень-вересень 2020